

Anmeldelser

Ælnoths krønike. *Oversat og kommenteret af Erling Albrechtsen, efterskrift af Preben Meulengracht Sørensen.* Odense Universitetsforlag 1984. 147 s., ill. kr. 109,80.

Erling Albrechtsen har i sit otium beriget vor historiske litteratur med en efterhånden lang række oversættelser af historiske kildekrifter. De tidligere udsendte tekster har ikke før foreligget på dansk, mens denne tidligere er oversat af Hans Olrik i »Danske Helgeners Levned«, men man forstår Albrechtsens ønske om at indlemme også denne tekst med dens særlige tilknytning til Odense og hans ønske om at holde netop Ælnoth tilgængelig ved at iklæde ham en moderne, dansk sprogdragt.

Denne nye oversættelse er absolut lettere at læse end Olriks gamle, men Ælnoth er i sig selv ganske snørklet, og det kan man ikke oversætte sig fra, hvis man vil bevare troskaben mod hans tankegang. Det vil Erling Albrechtsen, og man skal stadig mobilisere vågen opmærksomhed over for syntaksen. Men Albrechtsen går videre end Olrik, når det gælder tolkning ud fra historisk kundskab om datiden. Han formidler, hvad han på baggrund af denne kundskab opfatter som forfatterens mening, og sådan gør enhver oversætter, men man kan her ved komme til at meddele mere, end der faktisk står i teksten. Det ville nok give for store pladsproblemer at diskutere al den slags i noterne, men ved stiltiende at løse en række problemer undervejs skjuler oversætteren deres eksistens for læseren, og en universitetslærer kan godt blegne ved tanken om al den falske sikkerhed, man på denne måde giver fremtidens studenter, som ikke gider stifte fornødent bekendtskab med latin til dog at kontrollere en oversættelse.

Et eksempel: meddelelsen om Knuds beslutning om at ruste en flåde mod England (kap. 11) lyder med Ælnoths egne ord således: »Classem ergo quamplurimam parari instituit suisque ad omnia paratos esse edicto propositio demandavit«. Olrik oversætter: »Han lod da en meget stor flåde ruste og udstedte et kongebud, hvorved han påbød sine mænd at holde sig rede til at tjene ham i alt«. Ælnoths 'edictum' gengives her ved 'kongebud', og det kan man ikke indvende noget imod fra en semantisk synsvinkel. Albrechtsen oversætter: »Han lod da en meget stor flåde udruste og befalede ved ledingsopbud sine mænd at holde sig rede til at tjene ham«. Her gengives 'edictum' ved 'ledingsopbud', og for at gøre det må oversætteren trække

på sin almindelige viden om tidens forsvarsorganisation. Tolkningen er sandsynligvis rigtig, men oversættelsen rummer nu et begreb, som ikke findes i originalteksten.

Erling Albrechtsen ledsager sin oversættelse med en indledning og en række noter. De bygger i alt væsentligt på hidtidig forskning og rummer ikke væsentligt nyt, men giver det fornødne til tekstens forståelse. Enkelte kan dog være en kende løse, som note 50 om Sven Estridsøns dødsår, der ikke får problemet stillet klart op, og note 179 der viser, at den ovenfor omtalte, ved oversættelsen anvendte, opfattelse af ledingsvæsenet ikke bygger på nogen systematisk gennemgang af tekstens militære terminologi. 'Exercitus' kan ikke være hirden, det er ledingshæren. Hertil kommer en efterskrift af lektor i nordisk litteratur Preben Meulengracht Sørensen: »Om Ælnoth og hans bog«. Han gør rede for Ælnoths litterære plan, forklarer de mange ikke-historiske elementers rolle og berettigelse i teksten, men i det væsentlige er hans bidrag overhalet, før det nåede at blive trykt. Halvandet år før denne bog udkom nemlig Carsten Breengaards »Muren om Israels hus«, som indgående behandler Odense-litteraturen. Det er uheldigt, at den ikke er udnyttet i denne sammenhæng.

Niels Lund

Anders Bording: Den Danske Mercurius. Udgivet af Paul Ries. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. C. A. Reitzels Forlag 1984. 536 s. facsimile. Kr. 292,80.

Som led i Litteraturselskabets udgivelse af Anders Bornings samlede skrifter foreligger hermed for første gang siden 1735-udgaven vor første dansk-sprogede avis, som ellers kun findes i enkelte, mest defekte eksemplarer.

Den Danske Mercurius udkom i perioden 1666–1677 ved hvert månedsskift og bragte nyheder fra det meste af Europa. Som i tidens andre aviser drejede det sig i reglen om meddelelser af politisk, økonomisk og kulturelt indhold. Men mens de andre aviser bragte næsten alle deres nyheder i den form, hvori de havde modtaget dem fra agenturer og korrespondenter rundt om i Europa, indeholdt Mercurius udelukkende Bornings versificerede sammenkædning af og kommentar til sådanne nyheder.

Mercurius udmærkede sig således ved at have en bevidst holdning, en redaktionel stillingtagen til nyhedsstoffet. Denne holdning var den danske enevældes, og det er sikkert meget rigtigt, når udgiverselskabet betegner avisen som et officielt regeringsorgan. I sin udlægning af begivenhederne var Bording dog også underkastet en anden form for tvang. Versene skulle nemlig rime, for at læserkaren bedre kunne huske dem. I den henseende kan man måske betragte Mercurius som en skriftlig videreførelse af den europæiske folkekulturs »Avisensånger«-tradition.

Hvilke og hvor mange af de danske undersåtter der stiftede bekendtskab med versene i Mercurius, vil forhåbentlig fremgå af det annoncerede kommentarbind, der udarbejdes af dr. Paul Ries i Cambridge. *Køberne af den her anmeldte facsimile-udgave forpligter sig til også at aflage kommentarbindet*, der foruden detailoplysninger i leksikonform vil indeholde en idé- og pressehistorisk indledning.

Hans Bagger

Viggo Sjøqvist (udg.): Kong Christian VIII.s dagbøger og optegnelser. III. 1823–39. Register. Det kongelige danske selskab til fædrelandets historie. I kommission hos Gyldendal. 219 s. kr. 150.

Den af Axel Linvald påbegyndte udgivelse af Chr. VIII.s papirer må vel betragtes som et af de mest ambitiøse udgiverprojekter i nyere dansk historievitenskaber. Arkivet efter kongen er blandt de mest omfattende i Rigsarkivet, og han førte livet igennem en omfattende brevvæksling. Centralt har interessen dog knyttet sig til hans dagbøger, som allerede C. F. Wegener udnyttede så tidligt som i 1851. Siden byggede A. D. Jørgensen i udstrakt grad på kongens optegnelser i sin behandling af tidens historie, og de har været ryggraden i Linvalds egen historieskrivning om Chr. VIII. 1943 og 1973 udkom dagbøgerne frem til 1822, og i 1965 kom brevvækslingen for tiden 1796–1813.

Er det idag rimeligt at fortsætte udgivelsen? Vel næppe for brevvækslingen. For dagbøgerne gælder imidlertid, at deres forfatter nu engang indtog en placering i sin tid, der gør, at det kan være på sin plads at have dem i tilgængelig form. Chr. VIII var imidlertid fra afslutningen af sit ophold i Norge til tronbestigelsen i 1839 på en mærkelig vis udenfor. En periode var han geografisk fjernet fra centrum som guvernør på Fyn, og selv ikke hans optagelse i Statsrådet i 1831 ændrede væsentligt ved dette forhold. Der er indtil 1839 kun i få situationer tale om en forfatter, der befinder sig i eller blot nær begivenhedernes centrum. Og det betyder, at Chr. VIII.s dagbøger for dette langvarige tidsrum er så temmeligt uinteressante, væsentligst

registrerende temmelig ligegyldige begivenheder som tafler, parader, jagter, selskaber m.m.

Udgiveren Viggo Sjøqvist har valgt at benytte regestformen. Vi kan altså følge Chr. VIII.s triviale tilværelse – ganske vist på det allerhøjeste plan – i form af stikordsprægede sammendrag. Hvor der lejlighedsvis (f.eks. s. 163, 165ff.) er tale om, at Chr. VIII er tæt på og omtaler vigtige politiske begivenheder har udgiveren valgt at referere mere udførligt. Det samme gælder, ifølge Viggo Sjøqvists indledning, »til en vis grad statsrådsreferaterne 1838–39«. Skal man tage indledningen på ordet, så er der tale om, at adskilligt er udeladt (spillepartier), det meste gengivet i regestform, statsrådsreferaterne har fået en mere udførlig gengivelse og »de interessante optegnelser« tilsyneladende et endnu mere udførligt referat. Om man nogensinde i udgaven møder Chr. VIII.s egen tekst, fremgår ikke klart af udgiverens forord, mens den pressemeddelelse, der har ledsaget udgaven, nævner, at »kun de vigtigste partier af almen interesse er udgivet i deres helhed«. Denne formulering må vel opfattes som om der er tale om en gengivelse af dagbogens tekst.

Der er således tale om, at man fuldt er overladt til udgiverens ikke blot medtagelse/udeladelse af tekst, men også hans gengivelse i forhold til, hvad han har anset for betydningsfuldt. Det sætter unægtelig sine begrænsninger på udgavens anvendelighed, men man har dog mulighed for at følge Chr. VIII i dennes manddomsår med tydeligvis utallige gøremål, men også med en trivial og formentlig lidet tilfredsstillende tilværelse. De forskellige lakuner i dagbøgerne tolker udgiveren formentlig rigtigt som udtryk for, at dagbogens ophavsmænd ikke fandt sin tilværelse så væsentlig eller interessant, at han fandt den værd at notere ned. Og det i regestform gengivne synes at bekræfte, at dagene er forløbet med de begivenheder af ydre og repræsentativ art, man kunne forvente hos en tronfølger placeret i periferien af den politiske beslutningsproces.

Den her valgte udgivelsesform kan kun være at opfatte som en nødløsning. Når det gælder Chr. VIII.s tid som konge må der træffes en afgørelse om en tilfredsstillende udgivelse af hans tekst – eller ingen!

Bogen er indbydende i udstyr. Navn- og sagregister letter orienteringen.

Claus Bjørn

Aarhus Amt. Beskrevet af Jakob Bornemann Bredsdorff. København 1827. Reproudgave ved Historisk Samfund for Århus Stift i samarbejde med SLF 1982. 64 s. + 15 tavler. Kr. 25.

Præstø Amt. Beskrevet af O. D. Lütken. København 1839. Reproudgave ved Historisk Samfund for Præstø amt i samarbejde med SLF 1983. 368 s. Kr. 80.

Det er opmuntrende, at genudsendelsen af Landhusholdningsselskabets amtsbeskrivelser fortsætter omend i et langsomt tempo. For nogle år siden genoptrykte Rosenkilde og Bagger Begtrups Beskrivelse af Agerdyrkingens Tilstand fra de første årtier af 1800-tallet, og med amtsbeskrivelserne når man frem til landbrugskrisens slutning og ind i kornsalgsperiodens begyndelse. Og herfra begynder så den officielle statistik m.m. at være oplysende.

Bredsdorff var lidt af en altmuligmand i den dagede videnskabelige verden, inden han i 1828 blev lektor i naturvidenskab ved akademiet i Sorø. Så han kunne midt i 1820'erne også tage sig af en beskrivelse af landbruget og landboforholdene i Århus amt. Hans bog er den mest kortfattede af amtsbeskrivelserne. Han holder sig snævert til de 29 spørgsmål, og han bygger i udstrakt grad på de lokale landmænds oplysninger. Den kortfattede form udelukker mere personlige synspunkter, men der er kontante oplysninger om landbruget i det østlige Jylland ved midten af 1820'erne.

Så er der mere farve over pastor Lütken. Han er begejstret optaget af sit emne og fortæller med stor bredde – og humor – om egnen, han flere steder fremhæver for sin landskabelige skønhed. Bogen er udkommet i 1839, men meget af Lütkens grundmateriale stammer fra indberetningerne til Landhusholdningsselskabet fra begyndelsen af 1820'erne. Det giver hans fremstilling et perspektiv i tid fra landbrugskrisens år til udgivelsestidspunktet. Han optræder hyppigt med egne iagttagelser og erfaringer, og han fremtræder som en overordentlig sympatisk skikkelse, ivrig for alle gode bestræbelsers fremme. Lütken var født i 1793 og var således ingen gammel mand, da han skrev sin bog, der hører til de mest læseværdige i rækken af amtsbeskrivelser. Han og hans arbejde kan stå som et vidnesbyrd om, hvor langt op i 1800-tallet den rationalistiske præstetype var fremherskende på landet.

Claus Bjørn

Helene Dideriksens dagbog og breve 1875–1891. Udgivet af Bodil K. Hansen under medvirken af Eva Auken og Aa. H. Kampp. Landbohistorisk Selskab. 1984. 320 s. ill. Pris. kr. 148.

Almindeligt var det ikke, at piger på landet for 100 år siden førte dagbog, endsig skrev digte, men det gjorde gårdmandsdatteren Helene Dideriksen fra Borre på Møn. Fra perioden 1875–91 er der bevaret dagbogsoptegninger og digte fra hende, samt breve hun har modtaget og afskrifter af breve hun har sendt. Disse usædvanlige forhold har nu resulteret i den første udgivelse af en bondekvindes dagbog i Danmark.

Som kun 14 årig begyndte Helene at føre dagbog, sparsommeligt og nøjsomt i sin afdøde søsters skudsmålssbog, og hun noterede sig dagligdagens mange gøremål og kontakter, ofte med en-to ugers mellemrum.

Da Helene var barn, døde hendes mor i barsels seng, og mod al sædvane giftede faderen sig ikke igen. Helene og hendes to yngre søstre passede derfor kvindearbejdet på gården med hjælp fra især en af faderens søstre, der var husmandskone i nærheden. Som tjenestekarl havde de i omtrent 16 år fasterens søn Christen. Helenes far, gårdmand Diderik Nielsen, der tillige var spillemand, byggede en storstue så rummelig, at den kunne bruges til landsbyens fester. Han var en oplyst mand, læste avis (som han byttede med naboerne), og han gav alle sine tre døtre et ophold på Rødkilde højskole.

Et væld af personer havde således kontakt med gården, og Helene registrerede det hele. I de første år viser hendes dagbog da også arbejde og socialt liv som en helhed og hende selv som en flittig, aktiv og udadvendt pige. Men efterhånden begynder billedet at ændre sig, og konflikterne bliver mærkbare.

Helene var nu opfyldt af de nye tanker i tiden, bl.a. synet på det ideelle ægteskab, baseret på kærlighed mellem to ligeværdige mennesker. Da hun var forelsket i sin fætter, Christen, erklærede hun ham således sin kærlighed, men Christen var slet ikke interesseret.

Samtidig var hun blevet syg. Hun havde fået rosen og tuberkulose. Den fede kost døjede hun også med og blev vegetar, – i et miljø hvor man netop lagde mere og mere vægt på kvæg og mejeridrift! Familien anerkendte ikke hendes sygdom og opfattede hende som sær og arbejdssty. Som det ofte var hjemmeboende døtres lod, fik hun derfor heller ikke løn, så hun selv kunne sørge for sit tøj og egne fornødheder, så som papir til at skrive på.

Helene havde ønsket at følge sit hjerte, og da det ikke var lykkedes, forsøgte hun i stedet at skabe sig sin egen tilværelse på anden måde, men det fik hun ikke lov til. Hun kunne ikke få overtalt faderen til, at hun måtte etablere sig for sig selv – enten i egne

rum på gården eller i et hus et andet sted. »Han klagede at han kunne ikke udholde, at jeg vilde, hvad ingen andre Mennesker gjør« (s. 164). Hun var 23 år og derfor endnu ikke myndig, og dertil kom, at hun ikke selv havde penge. Helene søgte hjælp hos en friskolelærer og andre, men de formåede ikke at få faderens tilladelse til, at hun flyttede. Så ønskede hun at komme på højskole for at blive lærer, men også det afslog faderen. »... hans endelige Svar var, at han ville ikke snakke om noget og ikke koste noget og ikke hjælpe mig til noget, naar det ikke er, at jeg skal giftes«, (s. 269).

Hun gled mere og mere ud af det sociale liv, bl.a. kunne hun ikke tåle den megen tobaksrøg, der var når folk samledes. Familien sagde, hun gik i vejen hjemme, og fratog hende endog havearbejdet, der var hendes store interesse. I sine breve fortalte hun, at hun efterhånden følte, at omgivelserne opfattede hende som en tosse. Som udtryk for hendes ukuelighed skrev hun en masse, bl.a. digtede hun og nedskrev versene i en lille bog, som hun indbandt og satte op i øverstestuen til de andre af familiens bøger. Det gav hende en følelse af at have fået udgivet noget.

Da hun blev 31 år, lykkedes det hende omsider at købe et lille hus med en smule jord. Hun havde åbenbart fået en del af sin arv udbetalt. Familien hjalp ikke Helene med at køre sine ejendele til huset, men hun fik fat i en trækvogn og begyndte alene at flytte sine ting. Før hun endnu var færdig med flytningen, døde hun.

Efter Helenes død gravede faderen alt, hvad han kunne finde af Helenes skrivelser og ejendele ned i hønsegården. Gennem årene har faderens børnebørn imidlertid fundet og bevaret dagbogsoptegnelser og løse papirlapper, der var gemt på loftet, og Helenes nevø Aa. H. Kampp har medvirket til denne udgivelse af hendes papirer.

Denne usædvanlige historie kan læses på flere måder. *For det første* giver den et præcist billede af samtiden, hvilke strømninger der rørte sig, og hvilke normer der gjaldt i bondesamfundet. På trods af at faderen Diderik var en oplyst mand, hørte han på mange måder stadig til i det førindustrielle bondesamfund, mens Helene var dybt engageret i den nye tid, – en situation der tydeligt afspejler konflikterne i denne brydningstid, menneske og menneske imellem.

På nogle områder fortsatte naturalieøkonomien, de producerede selv f.eks. øl, uld og hør, og tjenestefolk aflønnedes i naturalier. Andre områder var radikalt ændret, og sukkerroedyrkning, kvægdrift og andelsmejeri var tegn på den nye markedsrettede produktion. Markedsøkonomien og naturalieøkonomien fungerede her side om side, hvilket var medvirkende til de mange dobbeltholdninger i denne overgangstid.

Skolegang for voksne, især for kvinder, var noget nyt og uvant, men tilslutningen til højskolen var stor. Dens kolosale betydning for de nye generationers holdninger giver optegnelserne et levende

indtryk af. Ligeledes mærker man det politiske liv afspejlet gennem Helenes engagement. »Mændene kan stride for Retten, men vi Kvinder har kun Ret til at græde« (s. 76), konstaterede Helene i forbindelse med den første provisoriske finanslov. Helene tog ivrigt del i det grundtvigsk prægede folkelige liv på egnen, hvor foredragsvirksomhed og kirke betød meget for hende. »Jeg har kun faa Gange været Vesten for Stege« (s. 42), skrev Helene, men hun var meget interesseret i at lære resten af Møn at kende, og en enkelt Københavnstur lykkedes det hende også at gøre. Andre kom længere væk; en del familie og bekendte rejste til Amerika, men bevarede kontakten til egnen.

For det andet kan beretningen om Helene læses som et stykke kvindehistorie. Da Helene ikke giftede sig og tilmed var syg, burde hun iflg. traditionen ydmygt have bøjet hovedet og taget til takke med den plads, der blev levnet hende. Det gjorde hun ikke. I sin kamp for at skabe sin egen tilværelse fik hun at føle, hvad det vil sige, at der var et efterslæb af holdninger i et samfund, som ellers på så mange områder var fyldt af fornyelse og nye muligheder.

For det tredje kan bogen læses som en tragisk historie fra det virkelige liv. Handlingen er næsten som i en skillingsvise; livet tegner sig lyst for den purunge pige, der iflg. traditionen skal arve gården, men hun dør, syg og ensom, i slidte klæder og skammet ud, ja næsten usynliggjort. Dette er i sig selv en gribende beretning.

– Læser man Helenes skrivelser, kan en masse af hendes telegramagtige opremsninger af hverdagens begivenheder forekomme trivielle, og derfor er det forståeligt, at der ved udgivelsen er sket beskæringer. De oplysninger om dagen og årets gang i arbejde og fest, som læseren derved ikke kan få ved at læse de udgivne optegnelser, burde have været bragt i diagramform som bilag. Det ville præcist have belyst omfanget af forskellige arbejder, kørsler, gilder, indsamlinger til folk i nød, kontakter mellem husmænd og gårdmænd osv. Etnologen Poul Balle-Petersen har bearbejdet det væld af forskellige kontakter, Helene skriver om. I bogen henvises der til hans artikel, og der bringes slægtstavler derfra som bilag. På samme måde kunne man have bragt hans udmærkede diagram over familiens sociale relationer.

I de udgivne optegnelser findes en mængde interessante detaljer. »... jeg vaskede Smaating og farvede i Brunspaan« (s. 150), skriver Helene. Det er en kærkommen konkret oplysning om brugen af brunspån, for det er således overraskende sent, man har brugt denne billige men lys-ubeständige farvning. Brunspån, der er spåner af træ importeret fra Sydamerika, giver iøvrigt en blå farve. Et andet sted fortæller hun: »Den Dag revlede jeg det sidste af min Hør og snoede Bladene af Nælderne og lagde baade Hør og Nælder i Vand« (s. 168). Lige siden oldtiden har brændenældefibre været anvendt til tekstiler, men det er sparsomt, hvad

der er fundet af belæg herom. At forfatterne er opmærksom på værdien af sådanne detaljer, viser de omhyggelige noter, men med i beskæringen af optegnelserne ryger formodentlig – desværre – også mange lignende oplysninger.

Bogens kort er udarbejdet af Karl Erik Frandsen og samtidige fotos fremskaffet af især Carsten Hess ved Møns museum. De er informative og relevante, og det er imponerende med så mange og så fine billeder fra fotografiets barndom. Flere illustrationer af Helenes materielle virkelighed (gårde, redskaber, afgrøder, osv.) kunne med fordel have været bragt for yderligere at visualisere optegnelserne.

Disse bemærkninger er udtryk for, at man som læser bliver optaget af bogen og nødigt vil undvære noget. Det skal på ingen måde rukke ved det faktum, at det er et interessant materiale, udgivet med stor omhu og dygtighed. Udgiverne har forsynet bogen med forskellige oplysende afsnit og noter, der giver en eksemplarisk god introduktion, hvor stort og småt på forbilledlig vis sættes ind i en kulturhistorisk sammenhæng.

For nylig indkom der til Møns museum endnu en samling papirer skrevet af Helenes kusine, fusterens datter Anne Malene Petersdatter. Hun var jævnaldrende med Helene og tjente en tid på gården. Lad os håbe, at disse og lignende optegnelser fra landbokvinder må blive publiceret, helst ubeskåret og ledsaget af ligeså fortræffelige udgiverkommentarer.

Grete Rung

Bebyggelsehistorisk tidsskrift Nr. 4 1982: Äldre territoriell indelning i Sverige. Redigeret af Thorsten Andersson og Sølve Göransson. Umeå 1983. 155 s.

Et gammelkendt stridsemne i dansk historieforskning er, hvorvidt den administrative inddeling, herunder især herrederne, er opstået som selvgroede bygder, der senere udnyttedes i statsmagtens forvaltning, eller hvorvidt inddelingene er skabt direkte af administrative behov ved et indgreb foroven. I sidstnævnte tilfælde burde den administrative inddeling af landet således afspejle ressource- og bebyggelsesforhold på inddelingens tid, engang i vikingetid – ældre middelalder. Diskussionen er i Danmark langt fra afsluttet, hvilket udmærket illustreres af vor nyeste Danmarkshistorie (Gyldendal, bd. I, 1977), hvor begge standpunkter findes, forfægtet af hhv. Aksel E. Christensen og Inge Skovgaard Petersen.

Såfremt man godtager det princip, at herredsinddelingen er fastlagt af statsmagten ud fra ønsket om at skabe enheder af en vis produktionsstørrelse i forbindelse med hærøpstillingen, står endda tilbage at datere denne inddeling, og der-

næst at afgøre hvad den talstørrelse »hundrede«, som herredet terminologisk og begrebsmæssigt er så nøje forbundet med, går på (krigere, bol, skatteplove, gårde) og endvidere om der i givet fald er tale om et almindeligt hundrede (100) eller et såkaldt storhundrede (120). Lægges hertil sandsynligheden for geografiske variationer, evt. bundet til de enkelte »lande«, er det klart, at vi finder os på gyngende grund. I 1968 konkluderede Stefan Söderlind i Svensk Historisk Tidsskrift »att läget för dylika matematiska beräkningar för Danmarks del är hopplöst«, hvad jeg gerne skal erklære mig enig i.

I Sverige er diskussionen derimod fortsat levende, og her synes der da også at være visse områder, især Øland, hvor der kan spores en nøje sammenknytning mellem herredsinddeling og bebyggelsesstruktur, men for Sverige som helhed synes situationen nu ikke overbevisende bedre end i Danmark.

Thorsten Andersson og Sølve Göransson har i det foreliggende nummer af Bebyggelsehistorisk tidsskrift givet en udmærket introduktion til »Forskning om äldre territoriell indelning i Sverige«, ligesom det er lykkedes at samle bidrag fra yderligere 8 forskere (Erik Lønroth, Birger Lundberg, Gunnar Smedberg, Bjørn Ambrosiani, Åke Hyenstrand, Sigurd Rahmqvist, Ingvar Jonsson og Birgitta Fritz) indenfor videnskabsgrenene arkæologi, historie, kulturgeografi, kirkehistorie og stednavneforskning. Panelet er sammensat med henblik på at få de forskellige opfattelser repræsenteret på dette felt i Sverige.

Hovedtemaet er herredsinddelingen (Svealand: hundreder, Götaland og Danmark: herreder), omend den kirkelige inddeling også behandles i en række afhandlinger. Hovedspørgsmålet vedrørende sogneinddelingen er, om sognet er skabt ved kristendommens indførelse, eller går tilbage på en ældre hedensk inddeling i tolfter eller ottinger.

Vedrørende herredsinddelingen er der enighed om, at den hænger sammen med ledingen, hvorimod der hersker uenighed om dateringen. Erik Lønroth argumenterer således overbevisende for, at Upplands inddelinger i hundreder hører hjemme i den tidlige middelalder (o. 1100), medens Thorsten Andersson hævder den mere traditionelle datering til tidlig vikingetid eller endnu tidligere.

Birger Lundberg gør rede for hundredets funktion i middelalderen, og slår fast, at inddelingen i hvert fald fremstår som fuldt færdig i 1200-tallet. Gunnar Smedberg giver en oversigt over den kirkelige inddeling i stifter, provstier og sogne. Thorsten Andersson går i sin argumentation for herredsinddelingenens ælde til angreb på den traditionelle tolkning af Knud den Helliges gavebrev fra 1085. Man har her hæftet sig ved de manglende skånske herredsnavne, men Andersson mener, at »indicier talar för att också Geri och Guthisbo fungerat som häradsnavn«. Andersson antager, at

herredsinndelingen er opstået i Danmark, hvorfra den siden er kommet til Sverige.

Bjørn Ambrosiani beskæftiger sig med hundredes inddelinger ud fra et arkæologisk synspunkt med udgangspunkt i, at antallet af bebyggelser med (kendte) fortidsminder fra yngre jernalder fordeler sig forbavsende jævnt indenfor de respektive hundreder. Åke Hyenstrand tager Tuna-navnene op til behandling og finder en slående overensstemmelse mellem Tuna-navnene og centrale (dobbel-) sogne.

Sigurd Rahmqvist argumenterer overbevisende for, at den kirkelige inddeling i sogne ikke er tilpasset nogen førkristen territorial enhed.

Sölve Göransson beskæftiger sig med den overraskende regelbundne bebyggelsesstruktur på Syd- og Midt-Øland, hvor det synes sikkert, at herredsdistrikterne er baseret på takseringsmålet attungen, således at der gik 80 attunger på et herred. Der er en tydelig sammenhæng med ledingsinddelingen, og systemet er formentlig opstået i 1000-tallet, senest i hvert fald i 1100-tallet.

Ingvar Jonsson må derimod for Södra Norrlands vedkommende lade sig nøje med en mere spekulativ præget argumentation for, at der fandtes en sammenhæng mellem bebyggelsens inddelingsmønster og bemandingsbehovet på ledings-skibet. Birgitta Fritz gør i en udmærket oversigtsartikel rede for den middelalderlige svenske lens-administration og for herredets funktion heri.

Tilsammen giver artiklerne et godt indtryk af mangfoldigheden indenfor forskningen i ældre administrationshistorie i Sverige, skønt optimismen ind imellem virker overvældende set med danske øjne.

Erland Porsmose

Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller. Redigeret af Hugo Johannsen under medvirken af Danmarks Kirkers redaktion. Nationalmuseets forlag 1983. 209 s. ill. kr. 200.

Arkitekt og bygningsredaktør ved værket Danmarks Kirker, Elna Møller blev ved sin 70-års fødselsdag i 1983 hyldet af kolleger med et smukt festskrift. Skriftet er i opsætning og udstyr som kirkeværkets hæfter, og indholdet følger sig hertil i form af en række studier, hvor først og fremmest dette værks enorme mængde af information er udnyttet.

Elna Møller har virket ved kirkeværket i fyrrer år, og ved at vælge at lade festskriftet være et tematiske supplement til de hundreder af kirkebeskrivelser, har man også ramt centralt i forhold til Elna Møllers kirkebygningsforskning.

Rigsantikvar *Olaf Olsens* tale til Elna Møller ved

en prisoverrækkelse i 1983 samt *Kirsten Bredahls* bibliografi 1944-83 danner et flot overture. Det er betagende at få et flittigt og iderigt menneskes indsats udlagt, men det er også nyttigt for den, der hurtigt ønsker at finde frem til nogle centrale bidrag om de danske kirkers bygning.

Festskriftredaktøren har haft en sikker hånd ved skriftets komposition. Trods artiklernes forskellighed, mylder af detaljer og emner i emnet er det alligevel lykkedes at få et harmonisk forløb frem.

Tre artikler er koncentreret om første led i bogens titel: kirkens bygning. *Hans Stiesdal* har skrevet om landsbykirkernes ældste tårne, og sætter dem bl.a. i forbindelse med 1200-tals stormændenes trang til at manifestere sig på kirkens felt. Som medarbejder ved kirkeværkets jyske del er *Niels Jørgen Poulsen* kommet »På sporet af den jyske fod«, og kommer i den forbindelse med metodiske overvejelser for bygningsarkæologien. *Niels Jørgen Poulsen* og *Marianne Nielsen*, der har tegnet instruktivt til artiklen, får påvist, at der også på det metrologiske område har været en utrolig mængde egnsvariationer i middelalderens og renæssancens Danmark. Sidste led i denne førstesats i bogen udgøres af *Kjeld de Fine Lichts* letflydende artikel »Motivforskydninger«, der drejer sig om sammenhængen mellem dansk og mange slags italiensk arkitektur i højmiddelalderen. For den rejselystne vil det straks krible efter selv at komme i gang med de spændende sammenlignende studier mellem dansk og italiensk.

En større del af artiklerne handler om inventar og kirkernes brug. To artikler vedrører på forskellig vis udsmykning og kirkelig handling ved kor og triumfbue. *Ebbe Nyborg* præsenterer Store Rise kirkes passionsrelief, som med forbilleder i katedraler og klosterkirker har dannet en form for skillelinie mellem præsteskabet og menigheden. *Marie-Louise Jørgensen* skriver på baggrund af bl.a. arbejdet med kirkerne i Holbæk amt om forekomsten af de såkaldte lektorieprædikestole, som forsvandt i løbet af forrige århundrede. Begge artikler afdækker træk af kirkelivet, som rækker ned i den katolske tid.

Andre to artikler bringer os ind i kirken som ramme om den mere personlige andagt. *Erik Skov* følger skriftmålets udvikling i den Lutherske kirke fra reformationen til udvandingen og ophøret i løbet af forrige århundrede, hvor al oprindelig lønlighed var forsvundet. *Hugo Johannsen*, festskriftets redaktør, har bidraget med en dybsindig artikel om Christian 4. som den ydmyge for Gud. Udgangspunktet er det »bedekammer«, kongen havde indrettet sig ved Frederiksborg Slotskirke, og især et nu tabt maleri, hvor han, i ligklæde, knæler for Kristus. *Hugo Johannsen* viser, hvor meget man med en stor baggrundsviden kan få ud af at fordybe sig i dette og andre lidt mystiske religiøse billeder fra tiden. Der er interessant viden at hente om monarkens selvforståelse og opfattelse af kirkens og religionens rolle. At både mennesket Chri-

stian 4. og tiden var modsætningsfuld er man efter denne gennemgang ikke i tvivl om.

Birgitte Bøggild-Johannsen bliver i det royale miljø med analysen af enevoldskongernes castrum doloris, den »smertens borg«, som stod i kirken indtil den egentlige bisættelse. Emnet er hidtil ubeskrevet, og der kommer her gennem fremvisningen af den pompøse dødsarkitektur vigtige iagttagelser af, hvad denne arkitektur afspejler. Dette spor følges helt frem til Frederik 9.s. død i 1972.

Døden er på en måde også i centrum i *Vibeke Michsens* artikel om genbrug af gamle gravsten. I den forbindelse kommer megen upåagtet kulturhistorie for en dag, og indirekte viser artiklen en hel del om jævnere samfundslags nok så praktiske forhold til død og begravelse.

For skriftets finale står kirkeværkets musikkyndige medarbejder *Ole Olesen*, der ved en gennemgang af kirkeværkets oplysninger om orgler og musikinventar får sagt en masse om skiftende perioders forventninger til musikudfoldelse i kirkerne.

Denne bog er alt i alt et godt eksempel på, at man kan få skik på festskrifter, hvis alle medvirkende har det rette sindelag.

Margit Mogensen

Bent Østergaard: Indvandrernes Danmarks historie. Gad. 1983. 263 s. ill. kr. 168.

Bent Østergaards bog er den første samlede fremstilling af indvandrernes historie i Danmark og således et pionerarbejde. Den er skrevet i troen på at viden om indvandrernes anderledeshed skaber bedre forståelse for dem i den danske befolkning. Den er skrevet som en hyldest til de indvandrere der fra oldtiden til i dag har beriget det danske samfund. Den taler for en kulturpluralisme der giver hver enkelt gruppe mulighed for at udfolde sin egenart på en ligeværdig måde, nu og i fremtiden.

Indvandrerhistorien er bygget kronologisk op. Den handler om grupper og enkeltindivider, om indkaldte fremmede og flygtninge, velkomne og uvelkomne. Ansigter fra bogens illustrationer bliver hængende i bevidstheden: jødiske immigranter fra 1930'erne ser et øjeblik op fra arbejdet ved symaskinerne i et københavnsk skrædderi, en russisk krigsfanges udtærede ryg tegner denne gruppes skæbne. Polske roepiger strengt linet op under markarbejdet under aufseher'ens blik. Halvgenerte Amagerbønder i festdragt fotograferet i 1904. Tillidsfulde barneøjne stråler mod læseren fra fotografierne af tyrkiske skolebørn i 1983, – ak, hvor tillidsfuldt!

Det er bogens sidste del der fængsler og bevæger mest. Bådflugtninge, flygtninge fra dikaturer her og i den 3. verden, mærkede fysisk og psykisk. Det betyder ikke at det ikke er frugtbart at forfatteren har villet føre ideen helt tilbage til kong Dan, den svenske indvandrer der ifølge Lejrekrøniken samlede Danmark. Indkaldte munke, kunsthåndvær-

kere, lejetropper, hører afgjort med i historien og Bent Østergaard demonstrerer fint hvorledes disse grupper har sat deres præg på landet, hvad enten det er i form af et kalkmaleri, et smedejernsgitter, en bygning eller et personnavn.

Bogen skal roses for sit initiativ, sin informationsmængde, synsvinkel og formål, men det må frem at fremstillingen på flere måder er kritisabel. Det gælder især den første halvdel af kapitlerne. Stilen er umådelig tung og støvet, absolut ikke oplivet af de mange citater fra forskellige historikere, selvom det sikkert var tanken. Strukturen i de enkelte afsnit er svær at få øje på og det hjælper nok med afsluttende oversigter, men de burde have stået i kapitlernes indledning. Sproget er ofte dårligt og overlæst, f.eks. »åndelige tankestrømninger« (p. 22), »adskillige indicier tyder på«. Klodsede for ikke at sige uforståelige sætninger som f.eks. p. 72: »Motsat metaller var landet her i stand til selv at yde alle råmaterialer...«. Det er vanskeligt – indrømmet – at skildre både en indvandrergruppes baggrund, indkaldelse, modtagelse og integration i Danmark i løbet af få sider. Måske havde en strengere systematik markeret ved underoverskrifter lettet læsningen. Det er naturligvis umuligt at dække emnet, men selvom bogen slutter med en understregning af, at der også var kvindelige indvandrere – omtrent samtlige danske dronninger – savner jeg en behandling af kønsaspektet, ikke mindst hvad angår vore dages fremmedarbejdere.

Det samlede indtryk af bogen er, at her er et stort, betydningsfuldt stof lagt frem i en sober og engagerende fremstilling, der fortjener mange læsere.

Nanna Damsholt

Lise Præstgaard Andersen: Skjoldmøer – en kvinde-myte. Gyldendal. 1982. 180 s. kr. 98.

Lise Præstgaard Andersen vil meget på een gang med sin bog. Hun vil skrive professionelt som nordisk filolog om det litterære motiv skjoldmøen og dets forekomst i den norrøne litteratur, og hun vil forbinde denne forskning med sin egen aktuelle situation som moderne skjoldmø, dvs. en kvinde der er aktiv, udadvendt og fremstormende på sit felt og som ovenikøbet også vil elskes af den grund!

I sin iver efter at få det hele med har forfatteren – sikkert uden at det var formålet – skabt en ny genre. En kvindepolitisk fagbog skrevet i et letlæst talesprog! Indholdsmæssigt falder bogen i to hovedafsnit. I det første påviser LPA hvorledes der faktisk findes skjoldmøer i den norrøne litteratur, og sådanne der kan forene kampen med kærlighedslivet. De vil elskes for deres styrke og bliver det! Det ses i eddadige og i islændingesagaer, hvor skjoldmøerne dog er forvandlet til resolute bondekoner. Med årene sygner litteraturens skjoldmøer hen – især under påvirkning af kristendommen –

og overskygges af en ny type, de blege, pæne piger. I balladetraditionen findes begge kvindetyper og det er en spændende iagttagelse hos LPA at de adelsdamer, der i renæssancen nedtegnede folkeviser, især har nedskrevet viser med skjoldmøkvindetypen, dvs. dem om de handlekraftige, aktive kvinder.

I anden del af bogen reflekterer LPA over skjoldmøer i litteraturen fra de sidste århundreder, her især i skikkelse af kvindelige forfattere. Hendes tanker går til de kvinder der forgæves har søgt at forene det kreative, udadvendte arbejde med kærligheden. Hun mindes sine gymnasielærereinder, der måtte vælge mellem intellektuel udfoldelse og kærlighed – og betalte prisen.

Bogen forsøger at dokumentere at skjoldmøens problem allerede fandtes i oldtiden og at det dengang var muligt at løse det, men at vi ikke længere formår det. Er det rigtigt? Det er rigtigt at der i oldtiden eksisterede skjoldmøer som kunne klare både kamp og kærlighed, for der var mænd der fandt dem tiltrækkende. Skjoldmøer eksisterede i hvert fald som et litterært fænomen og det er noget! LPA diskuterer ikke hvorfor denne kvindetype eksisterede, hvem der havde skabt den og hvad den skyldtes. Var der kvindelige digtere til? Hidtil har vi været tilbøjelige til at tilskrive næsten al litteratur mandlig skaberevne, men med den ny kvindeforskning dukker tanken op, at kvinder også kan have digtet.

Som forsker har LPA ydet et fint stykke arbejde, beskrevet og forklaret hvorledes skjoldmømotivet er blevet brugt i den norrøne og middelalderlige litteraturs forskellige genrer. Her er stof for mange, også for specialister. At vise hvorledes opfattelsen af kvinder i litteraturen ændrer sig er et væsentligt led i udforskningen af kvinders historie, og denne forskning er igen et nødvendigt led for forståelsen af situationen i dag. De stormskridt der tages i bogens anden del gør læseren gerne med, for LPA's engagement i nutiden er lige så ægte som det i fortiden, og efter endt læsning er man i stødet til at tage debatten op, der hvor man står.

Nanna Damsholt

Axel Steensberg: Borups bønder. Wormanum. 1983. 127 s. ill. kr. 112.

Forlaget Wormanum har udgivet Axel Steensbergs seneste bog om landsbyundersøgelsen i Borup Ris, hvor forfatteren gennem de sidste 30–40 år har arbejdet med afdækningen af et større agersystem og bebyggelseskompleks fra den sene jernalder til middelalderens slutning.

Axel Steensberg har således et indgående kendskab til lokalitetens bebyggelsesmæssige og opdyrkningstekniske historie, og det store arbejde, der i midten af dette århundrede blev gjort med at opmåle og indtegne de hundrede tusinder af sten

på området for at klarlægge det middelalderlige dyrkningssystem, er enestående i dansk middelalderforskning.

Bogen er opdelt i kapitler efter emner som »hjulplov ... husbygning ... tærskelplads ... vogterhus ... vandmøller ... klimaskifte ...« etc. og kommer dermed rent indholdsmæssigt ind på en lang række interessante spørgsmål med tilknytning til den agrare middelalder-arkæologi. Bagerst i bogen forefindes en kronologisk oversigt over de vigtigste dateringer på de udgravede fund i området.

Forlaget lancerer bogen som en »folkebog« – givetvis i betydningen en populær bog. Axel Steensberg har en minutios viden om Borup Ris, men han forudsætter også en stor viden af sine læsere. Fosfat-tal nævnes på side 16, men der forklares ikke hvorfor fosfatindholdet i jord kan være bebyggelsesindicerende, og selvom begrebet kulstof 14 analyse (side 48) efterhånden må være bekendt for mange, er det ikke sikkert at lægmand overhovedet har hørt om termoluminiscens datering (side 61). Sværere bliver det dog, når talen kommer ind på træbygningskonstruktioner, hvor betegnelser som »hammerbånd, spunsvægspånker, sidevangsremme, kvartsektor og brystning« (side 58–60) svirrer i luften, uden at man kan holde dem fast på en konkret arbejdstegning.

Hvis man i stedet for antager, at bogen henvender sig til Axel Steensbergs kolleger, ser billedet noget anderledes ud. Et »troværdigt kort« over lokalitetens jernalderagre kan ikke bruges til ret meget rent fagligt, når det ikke tydeligt fremgår, hvilke voldinger, »der kan spores med sikkerhed«, og hvilke der er rekonstruerede, og derfor »skal tages med forbehold« (side 20–21).

Hvad angår forfatterens arkæologiske konklusioner m.h.t. de manglende fund dateret op til det 6.–7. århundredes bebyggelse (side 17) synes det lidt for overfladisk at konkludere, at »dyrkingen må her være ophørt i løbet af første århundrede e.k.t., idet vi ingen daterede fund har fra de følgende 600–700 år«, når man fra de seneste landsbyarkæologiske undersøgelser bl.a. på Fyn og Vordasse har erkendt, at landsbyerne netop i denne periode vandrede rundt i landskabet med et par århundreders mellemrum, og derfor ikke nødvendigvis efterlod sig synlige og daterbare levn på eet og samme sted gennem hele perioden.

Iøvrigt er det kendetegnende, at Axel Steensberg ikke nævner eller henviser til resultaterne af de seneste landsbyarkæologiske undersøgelser, og da bogen ikke har noget noteapparat er det vanskeligt at bedømme, om forfatteren har ladet disse nye forskningsresultater influere på sin egen fortolkning af de udgravede fund i Borup.

Hvad angår argumenterne for dateringen af agrene fra 700-årene, og i særdeleshed hjulplovens forhold hertil, havde det været ønskeligt med nogle flere »sikre« argumenter, end den »åbne brede agerfure« (side 27) og »agerlængden«, da det er et af de mest interessante og springende punkter i

den middelalderlige agrarforskning. Det virker igennem hele bogen, som om Axel Steensberg har været usikker over hvem han gennem denne publikation har ønsket at indvie i sin omfattende viden om Borup Ris.

En læser uden det store kendskab til fagarkæologisk litteratur vil blive hægtet af allerede efter de første 15–20 sider, mens en faghistoriker/arkæolog nok ville udbede sig en større formidlingsgrundighed med hensyn til noter, konklusioner (klart adskilte fra rekonstruktioner), dateringsproblematik og udgravningsmetodik.

Annette Hoff

Romanske stenarbejder 2. Redaktion Jens Vellev. Forlaget hikuin Moesgård. 1984. 192 s. kr. 140.

I 1981 indledte forlaget hikuin under Jens Vellevs redaktion en skriftserie med fem planlagte bind om romanske stenarbejder, d.v.s. om granitarbejder i kirkerne fra den tidlige del af middelalderen. Som hovedtema havde det første bind i serien de romanske portalers udsmykning. Det andet bind, som kom i 1984, har som tema den romanske kunsts dyrebilleder. På døbefonte, billedsten, overliggere, søjlebaser og kapitæler vrimler det i visse egne af landet, fortrinsvis Jylland med dyr. Både dem zoologerne vil kendes ved, og de mange besynderlige krydsninger af dyr og dyr og mennesker, som kun har levet i fantasien. Hvorfor afbildede man denne fauna, og hvor fik man ideerne til udformningen fra? Det og meget andet svarer en række fagfolk grundigt på i dette bind, der i øvrigt ligesom det første er spækket med gode fotografier.

Der argumenteres for en sammenhæng mellem stenkunstens dyrefremstillinger og det oldkristne skrift »Physiologus«, hvori både virkelige og uvirkelige væsener er beskrevet og tegnet. Skriftet fik betydning i middelalderens teologi og hele forestilling om dyr. Inden for Norden er der af dette skrift kun bevaret to islandske fragmenter fra ca. 1200; de blev reddet af Arne Magnussen i begyndelsen af 1700-tallet, og findes i dag i Det arnemagnæanske Institut. Disse skrifter, der er udgivet i faksimile i denne bog, er forsynet med en række tegninger, som vitterlig viser sig at have en god portion lighed med dyrebillederne i de danske kirker og i den romanske kunst i det hele taget. Det synes oplagt at udforske den formodede sammenhæng, som det her gøres i en række artikler.

Det usikre – og derfor dragende – er, hvordan en stenmester i et lille jysk landsogn i 1100-tallet kunne vide, hvordan »man« skildrede f.eks. en basilisk (blanding af slange og hane), som han af gode grunde aldrig kunne have set i virkeligheden. Hvordan gik al denne billed- og symbolviden kirstenheden rundt? *Jens Vellev* kommer i sin ind-

ledende artikel: De islandske Physiologus-billeder og den romanske stensulptur ind på netop dette ved at pege på bygmestrenes rejseliv med viden, skitse- og modelbøger fra de steder hvor det foregik.

Professor *Jonna Louis-Jensen* har nyoversat og kommenteret de islandske Physiologus-fragmenter og *Inger-Lise Kolstrup* har i en lang og lærd artikel skrevet om de dyr, der var særlig populære (Physiologus- og bestiariiefremstillinger i den romanske stensulptur).

Den tætte forbindelse til resten af Norden, særlig Norge, har *Erla Bregendahl Höhler* skrevet om (på norsk). Man ser, at dragerne slynger sig i smuk Urnesstil både i Norges stavkirker og i den jyske granit. Slyngninger af en højt mærkværdig art er emnet for *Dorte Lorentzen Bellings* artikel om gennemstukne dyr, d.v.s. dyrefremstillinger, hvor halen ikke blot er slynget mellem benene, men ligefrem er stukket igennem dyret og ud på den anden side. Der peges på flere udenlandske forudsætninger, og der gives en registrant over fænomenet for hele Danmark.

I det meste af bogen er indfaldsvinklen yderst videnskabelig. Det er der behov for ved et temmelig udforsket emne, men den subjektive og personlige indlevelse kan nok heller ikke undværes. Det får *Poul Pedersen* (også leverandør af de fleste af bogens fotografier) meget udmærket belyst i sin afsluttende artikel om Asger Jorn og hans drøm om at fortolke og formidle den nordiske romanske kunst på *sin* måde. Jorn var bange for de lærde forklaringer om det, han opfattede som ægte folkekunst. Det er et udsøgt raffinement ved denne bog, at den peger på mere end en måde at opleve og forstå kunsten på. Netop artiklen om Jorn trækker dette frem, så læseren ved næste møde med romansk skulptur også må have det i tankerne.

Margit Mogensen

Brian Patrick McGuire: The Cistercians in Denmark. Their Attitudes, Roles, and Functions in Medieval Society. Cistercian Studies Series: Number Thirty-Five. Kalamazoo 1982.

Brian McGuire har på opfordring fra en udenlandsk kollega publiceret en samlet fremstilling på engelsk af cisterciensernes virke i Danmark, en fremstilling der uden tvivl vil være velkommen hos cistercienserinteresserede forskere der ikke mestrer det danske sprog. Også i Danmark er ny oplysning om klosterhistorie tiltrængt, spørgsmålet er blot for hvilket dansk publikum BMGs bog har størst interesse?

Bogen er en grundig, ja, uhyre detaljeret, kronologisk beretning om de danske cistercienserklostres historie – ti mands- og tre kvindeklostres – fra grundlæggelsesperioden i 1100-tallet og frem til re-

formationen. Bogens væsentligste ærinde er påvisningen af cistercienserens dygtighed og udholdenhed, deres evne til at tilpasse sig nye omgivelser og skiftende tider og således overleve. Cisterciensermunkene fik etableret sig grundigt som jordejere i højmiddelalderen, holdt skindet på næsen gennem senmiddelalderens kriser og oplevede nærmest en ny blomstring inden reformationen. I Øm kloster blev således en ny fløj bygget i 1500-tallet. Den fremhævede tilpasningsevne var forudsætningen for munkenes overlevelse, men historien var ikke uden konflikter. Een af grundene hertil var at cistercienserne, trods ordenens principielle forbud – inkorporerede sognekirker og på denne måde placerede sig i et problemfyldt afhængighedsforhold til lokale danske bisper. Cistercienserne var jo ellers fritaget for den lokale bispes jurisdiktion og direkte underlagt ordens- og pavemagten. En dansk lutheransk historiker kunne jo nemt komme til at skrive om cisterciensermunkenes problemer, at sådan går det når man både vil have i pose og i sæk, men det sker ikke for bogens cistercienservenlige forfatter, der betragter ordenens forskellige manøvrer med megen forståelse. Cistercienserne fremhæves tilmed som gode europæere i modsætning til 1980'ernes slemme EF modstandere à la Ebbe Kløvedal Reich.

Kildematerialet præsenteres, refereres og vurderes omhyggeligt, relevant forskning inddrages, men BMG undgår bevidst at skrive i den danske kritisk-polemiske tradition. Hans styrke er indlevelsesevnen og evnen til at levendegøre fortidige situationer, personer og miljø'er. Bogen er skrevet på et letflydende, enkelt engelsk, den er forsynet med en række stort set relevante fotografier, der desværre er faldet noget mørke ud, samt med kort, bibliografi og stikordsregister. Den er beregnet for udenlandske læsere og vil sikkert, både på grund af sprog og indhold, finde sit største publikum blandt disse.

Nanna Damsholt

Jens Meier: Om Marie Grubbe. Lolland-Falsters Historiske Samfund. Maribo 1982. 136 s. ill. Kr. 125.

Jens Meiers bog »Om Marie Grubbe« er en usædvanligt smukt udstyret publikation med farvefotografier og facsimiler. Omslaget er en farvegengivelse af et maleri, fra tiden efter 1672, som formentlig forestiller Ulrik Frederik Gyldenløve og hans tre hustruer, hvoraf Marie Grubbe (født omkr. 1645, død 1718) var nummer 2. En beskrivelse fra 1700-tallet af Marie Grubbes udseende stemmer ikke umiddelbart med maleriet, men lyder interessant: » – hun har været meget sortladet og fast moresque og af en sterk couleur og saa ret brynstig ud«.

Bogen rummer detaljerede biografiske skildringer af Marie selv, familie og ægtemænd. Den centrale del er en række kilder til Maries liv og levned, dels aktstykker samlet omkring hendes ægteskaber med og skilsmisser fra Gyldenløve og senere Palle Dyre, dels en række tekster, der ikke tidligere har været gengivet på tryk, om Søren (Ladefoged) Sørensens. Det drejer sig om en faderskabssag og om den drabssag, der bragte ham på Bremerholm.

For dem, der interesserer sig for den historiske Marie Grubbe, er kildematerialet her fremlagt på indbydende vis, forsynet med grundige noter, udarbejdet af Kaj Bom og Inger Bom. Jeg har med glæde brugt bogen i Folkeuniversitetets regi, men har måttet høre en del hjertesuk over, at de mest spændende tekster, p. 69–89, var gengivet direkte fra tidsskriftet »Dansk Museum« 1782 og derfor med »krøllede bogstaver«. De, der ikke lader sig slå ud heraf, kan fordybe sig i, hvad Maries tjenestefolk havde at berette om fru og Søren Ladefoged.

Marie Grubbes historie fascinerer endnu. Den er elementært spændende i sig selv, og det gør ikke noget at den læst i Meiers udgave også giver et indblik i såvel herregårds- som karlekammerliv på enevældens tid.

Nanna Damsholt

Kristof Glamann og Erik Oxenbøll: Studier i dansk merkantilisme. Omkring tekster af Otto Thott. Københavns Universitet, Institut for økonomisk historie, publikation nr. 20. Akademisk Forlag 1983. 243 s. kr. 200.

Anders Monrad Møller: Frederik den Fjerdes Kommercekollegium og Kongelige Danske Rigers inderlige Styrke og Magt. Københavns Universitet, Institut for økonomisk historie, publikation nr. 18. Akademisk Forlag 1983. 239 s. kr. 213,50.

Som et knopskud på den af Albert Olsen grundlagte, moderne forskning af merkantilismen i Danmark har der på Københavns Universitet gennem en årrække været arbejdet med den del af den tidlige merkantilisme, som betegnes – og som betegnedes sig selv: »kamaralismen«. Dette arbejde har haft Kristof Glamanns udgivelse i 1966 af Otto Thotts »Uforgribelige Tanker om Commerciens Tilstand« – og derover afholdte universitetsøvelser – som udgangspunkt. Den har også kunnet hente inspiration i Axel Nielsens »Den tyske Kameralvidenskabs Opstaaen« fra 1911. I dette gamle arbejde er der redegjort for, hvorledes den tyske kamaralisme udviklede sig fra at være en administrativ-økonomisk statslære til at være en praktisk økonomisk lære, hvis formål skulle være »studiet af erhvervelsen af goder« (s. 74). En tysk kamaralist (E. Amthor) havde i 1716 vist, at samfundets vej

frem til erhvervelsen af disse goder passerede tre stadier: »(1) menneskets umiddelbare tilegnelse af råprodukter, som gennem (2) håndværk og industri gøres bekvemme og fuldkomne til menneskelig brug, hvorefter (3) produkterne via handel føres derhen, hvor der er brug for dem«.

Noget bedre udtryk for denne praktiske kameralisme end Thotts skrift kan næppe findes, blot det er for teori og med nøjagtig den samme systematik som Amthors skrift: råvaretilvejebringelse, produktion og handel. Hans hensigt var den meget praktiske og konkrete at levere et handlingsprogram for afhjælpning af 1730'ernes landbrugs-krise og et do. for det nye Kommercekollegium, to sider af den samme sag. Kollegiet udnævntes 5. dec. 1735, altså i den samme måned, hvor Thott daterede sit skrift den 31.

Thott havde formået at placere sig tæt op ad det nye Geheimekonseil, som Christian VI havde samlet i midten af 1730'erne med Johan Ludvig Holstein og J. S. Schulin som vigtigste medlemmer. Der ønskede man 1730'ernes landbrugs-krisen bekæmpet med andre midler end den krisepolitik, som det tidligere konseil med brødrene v. Plessen som de stærkeste »ministre« havde ført, og med hvilken målet var at reducere godsernes produktionsomkostninger ved told- og skattelettelser, stavnsbånd m.m.

Med det nye Kommercekollegium som det vigtigste instrument ville man afhjælpe landbrugs-krisen ved en række erhvervspolitiske foranstaltninger, som netop også omfattede manufakturvæsenet (industrien) og handelen. Og som den ene af det nye kollegiums deputerede giver Thott i sine »Uforgribelige Tanker« en sammenhængende erhvervspolitisk redegørelse for de reformer, han mente burde gennemføres. Råvaretilvejebringelsen i form af landbrug, fiskeri, skovbrug, bjergværk m.m. indgik i en samfundsøkonomisk organisme sammen med manufakturvæsen og handel i en helhed, hvor hvert enkelt element betingede tilstedeværelsen af de andre.

Thott var således centralt placeret i denne sammenhæng, og Glamann vil da også i sin lange indledning, hvor der redegøres for alle sider af den politisk-økonomiske situation i 1735, placere Thott meget centralt i regeringskredsen, hvad erhvervspolitikken angår.

I nogle små kritiske rids peges der i ét på overensstemmelse mellem en række økonomisk-politiske reformplaner og Thotts forskellige redegørelser og forslag vedr. samme forhold; og i andre bliver der givet Thott en afgørende indflydelse på en række sager med direkte og indirekte forbindelse med kommercevæsenet. I et kapitel om »kreditvæsenet og justitien« gøres han til den sandsynlige forfatter af et anonymt promemoria, som blev lagt til grund for retsplejereformen af 23. dec. 1735. Hans ønsker om at få tilvejebragt retsordnede forhold for kredittilvejebringelsen var baggrunden for hans engagement i denne sag. Og på samme måde

tildeles han en vigtig rolle ved den for Danmark gunstige afslutning på mønt- og bankstriden med Hamborg i 1736.

Til denne nye udgave af den thottske tekst har Glamann revideret og udvidet sin indledning fra 1. udgaven, og bl.a. tilføjet et kapitel, som sætter Thotts skrift ind i en større økonomisk teoretisk sammenhæng. Egne nye studier har han her kunnet supplere med resultaterne af en række undersøgelser i form af universitetsspecialer o.a., som blev resultatet af hans universitetsseminarer over Thotts embedsvirke inden for kammerforvaltningen og over andre emner indenfor tidlig dansk merkantilisme og kameralisme.

Blandt deltagerne i dette forskningsarbejde har været Erik Oxenbøll. Han har til en selvstændig publikation udarbejdet en oversigt over »Dansk økonomisk tænkning 1700–1770« (1977), hvor han klarer, end det er gjort andre steder i danske behandlinger, redegør for forskellen mellem på den ene side den midteuropæiske (tyske) kameralisme og den vesteuropæiske (engelsk-franske) merkantilisme, den første: enevældbetinget og defensiv, den anden: friere og ekspanderende, mere offensiv. Han påviser endvidere og især en stor overensstemmelse mellem dansk erhvervspolitik og tysk kameralisme.

Til den nye Thott-udgivelse har Oxenbøll udarbejdet et helt nyt kapitel om manufaktur- og fabriksvæsenet, som Glamann under henvisning til Bro-Jørgensens bind i den gamle industrihistorie ikke havde skildret. Endelig har han skrevet et nyt kapitel om finansieringen af industri og handel. Den betragtedes ikke som en selvstændig del af »commerciens« og er heller ikke behandlet for sig i Thotts skrift fra 1735. Det er den til gengæld i Thotts betænkning vedrørende rentefoden fra 1754, som i denne bog foreligger nyudgivet.

I sin kommentar til Thotts manufakturafsnit, »Manufakturer og fabrikker, Staten og industrien i det 18. århundrede« skildres statens industripolitik fra begyndelsen af det 17. århundrede til slutningen af det 18. Det var fra det tidspunkt, staten måtte opgive sin rolle som driftsherre for at gå over til direkte og indirekte at opmuntre det private initiativ, og indtil enevældens merkantilistiske erhvervspolitik kom under afvikling med toldloven af 1797 som den mest iøjnefaldende reform.

Redegørelsen falder i et problemdisponeret afsnit og i et afsnit, hvor de enkelte industribrancher – med tekstilbranchen som den vigtigste – behandles hver for sig.

Gennemgående slås det fast, at målet for statens industripolitik på den ene side var selvforsyning med så mange manufakturprodukter som muligt og på den anden side så stor en beskæftigelse som muligt. Midlerne var dels støtte: toldbeskyttelse, varemagasiner, kommercefond, privilegier og begunstigelse, herunder også sådanne, som kunne lokke fremmede manufakturister til. Og dels var de tvang: Især forsøgene på at få kæmnerne til at af-

tage og videreforhandle indenlandske produkter eller ligefrem deltage i produktionen. Disse forsøg lykkedes ikke, og regeringens træk i dette spil blev det Kgl. alm. Varemagasinet af 1737, ved hvilket staten påtog sig en rolle som vareomsætter.

Oxenbøll gentager i sin afslutning selvforsyning, uafhængighed af udlandet, bedre handelsbalance og ved siden heraf bedre beskæftigelse som de vigtigste mål for statens manufakturpolitik. At de var det, forklarer også støtten til netop tekstilindustriene. Det må man komme til, »hvis man forholder sig – historisk til det 18. århundredes industrieksperiment« og lader »eventuelle vurderinger foregå på tidens egne betingelser«. Udtrykt her er ønsket om at se på, hvilken industripolitik, der faktisk førtes, og måske samtidig, at denne politik ikke kan forstås udfra noget »vækst«-begreb.

Man spørger sig her, i hvor høj grad der var tale om et industripolitisk nybrud ved midten af 1730'erne. At der var det fremgår i højere grad af en række konkrete enkeltheder i Oxenbølls skildring end det gør af hans generelle karakteristik af industripolitikken i samme periode. I Svend Aage Hansens »Økonomisk vækst i Danmark« I, 1972, tales der om »Systemskiftet 1735« og dermed om begyndelsen til »højmerkantilismen«. Man tilrettelagde nu en »ekspansiv erhvervs politik«, hedder det (s. 43). Han skriver også om Frederik Danne-skiold-Samsøes og Johan Hartvig Ernst Bernstorffs rejser til England, Holland og Frankrig, hvor de havde gjort bekendtskab med merkantilismen i sin vesteuropæiske form.

Der er dog ingen tvivl om, at man har kunnet nuancere billedet af industripolitikken ved at sondre mellem tysk kameralisme og engelsk-fransk merkantilisme. Men med 1730'erne som et vendepunkt – mere eller mindre – og fortolket kameralistisk bliver Thotts skrift mindre interessant for tiden efter, end det er for tiden før. Med sit udgangspunkt i landbrugskrisen er det nok så meget et defensivt programskrift.

I Oxenbølls kapitel »Danske finansieringsproblemer« er der tale om en helt ny skildring af en vigtig side af industri- og handelshistorien, nemlig kreditformidlingen. Udgangspunktet er Thotts »Betænkning vedrørende rentefoden« fra 1754.

Oxenbøll redegør kort og klart for de kreditmuligheder, som industri og handel havde i det 18. årh., for de forhold og omstændigheder, som vanskeliggjorde kreditformidlingen samt for de forskellige forestillinger og interesser, som gjorde sig gældende med hensyn til rente og pengemængde.

Kapitalbehovet kunne ikke tilfredsstilles af kommercefond, Generalmagasin og andre ofte helt gratis lånemuligheder, og situationen indtil kurantbankens oprettelse i 1736 var præget af et højt uorganiseret – sælgers – kreditmarked. En stor efterspørgsel efter kredit og en for lille mængde betalingsmidler medførte en høj rente. Bankens oprettelse lattede situationen i nogen grad, og Thotts rentebetænkning er skrevet på et tidspunkt med et

efter danske forhold rimeligt renteniveau. At det alligevel var for højt sammenlignet med de udenlandske konkurrenters, var Thott på det rene med. Han indleder sin betænkning med at konstatere dette.

Det andet bidrag til studiet af dansk kameralisme, som skal omtales her, er Anders Monrad Møllers Frederik den Fjerdes Kommercekollegium og Kongelige Danske Rigers Inderlige Styrke og Magt. Den sidste halvdel af bogens titel er tillige titlen på endnu et langt kameralistisk programskrift, som nok har været kendt, men aldrig indgående behandlet. Fremdragelsen af dette skrift fik forfatteren til at gennemføre en nøje bestemmelse af dets proveniens og af baggrunden for dets udarbejdelse. Undersøgelsen førte ikke alene til påvisningen af, at skriftet må ses på baggrund af den virksomhed, som udøvedes af Kommercekollegierne af 1704 og 1708, men tillige af, at det var forfattet af sekretær (og fra 1709 assessor) i kollegiet, Thomas Jørgensen Hørning.

Bogen er derfor disponeret på den måde, at den først nøje skildrer de to kollegier og deres forvaltningsvirksomhed, og at den derefter redegør for det fremdragne skrift og dets forfatter.

Monrad Møller mener, at tidspunktet for afhandlingens tilblivelse – ca. 1709 – er for tidligt til, at man på den kan sætte etiketten »tidlig tysk kameralisme« i modsætning til »vesteuropæisk merkantilisme«. Dette tages til efterretning, uden at man af den grund kan anse det for at være forkert at se bogen i forskningsmæssig sammenhæng med Glammans og Oxenbølls bog.

Om de to kollegier får man vældig god besked. Monrad Møller understreger kontinuiteten fra det første Kommercekollegium af 1670 over Kommissionerne i Raadstuen for Slottet til kommercekollegierne af 1704 og 1708. Han skildrer disses forsøg på og kamp for at klare de sager og opgaver, de havde fået overdraget at klare, – forsøg, hvor de for det meste led nederlag: defensionskibene, det islandske kompagni, bankprojektet m.m.

Der er megen administrationshistorie at hente i disse lange, velfortalte historier, som viser, at forfatteren har været langt nede i sagerne. Han har dog ikke nøjere placeret kommercekollegierne i det administrative hierarki. De var ikke kollegier som kancellierne og Rentekammeret med et fast, overordnet og generelt ressort, fastere praksis for sagernes behandling og direkte forestillingsret. Nærmere var de kommissioner, snart livskraftige, snart hensygnende og med bestemte og underordnede, kontrollerende, dømmende og konsultative funktioner i hovedstaden. Efterhånden blev de i højere grad ad hoc kommissioner og til slut københavnske »politi« kommissioner, hvis opgaver må forekomme at have ligget temmeligt langt fra »opmuntring« og rådgivning af nye manufakturer. Dette udelukker selvfølgelig ikke, at man kan rubricere dem, således som Glammann gør det i sin og Oxenbølls bog, s. 76–77.

Her til sidst, da kollegiet af 1704 var blevet til Poli- og Kommercekollegiet af 1708, kommer Hørning og hans skrift ind i billedet. Hans afhandling bliver således det modsatte af Thotts, ikke en prolog til en ny administrativ virksomheds virke, men derimod en epilog – eller med forfatteren: en apologi – for en samfundsnyttig myndighedsfunktion, som på det nærmeste var hørt op.

Monrad Møller påviser nøje overensstemmelse mellem synspunkter hos Hørning og kollegiets meninger om samme forhold, og kan endog påvise det ved verbaloverensstemmelse. At skriftet er blevet til i nøje forbindelse med kollegiets arbejde kan der ikke være tvivl om. Forfatteren kommer i sin forfatteridentifikation her langt ind i personalhistoriske studier. På s. 96 løber han denne line helt ud. Man fornemmer, at han føler sig påvirket af sine mange og lange ophold på Rigsarkivets læsesal.

Monrad Møller vurderer overbevisende Hørning og hans skrift meget højt, påviser hans omfattende teoretiske og praktiske indsigt og placerer hans skrift ved siden af Thotts som en vigtig kilde til skildringen af tidlig kameralisme – eller merkantilisme – i Danmark.

Hørnings tekst er i øvrigt videregivet med al mulig omhu. De syv håndskrifter, hvori teksten er bevaret, er nøje undersøgt med hensyn til tekstvariationer m.m., og til slut i bogen er bragt en oversættende og forklarende ordliste til brug ved læsning af den ikke umiddelbart tilgængelige tekst.

Med denne række af videnskabelige arbejder – de omtalte såvel som de ikke omtalte – er der for alvor bidraget til udforskningen af dansk erhvervs-politik i begyndelsen af det 18. århundrede. De store reformer fra århundredets slutning har hidtil stjålet billedet.

Morten Westrup

David Eltis et al. (eds): The Abolition of the Atlantic Slave Trade. Origins and Effects in Europe, Africa and the Americas. University of Wisconsin Press, Madison, Wi., 1981. 314 s. 22,50\$.

I forbindelse med Aarhus Universitets 50 års jubilæum i 1978 arrangeredes et internationalt slavesymposium. Dette samlede godt tredive kendte forskere fra Europa og USA, og de vigtigste bidrag foreligger nu på tryk.

Alle femten behandler aspekter af ophævelsen af den transatlantiske slavehandel, især den britiske. En gruppe essays undersøger den ideologisk-sociale europæiske baggrund for ophævelsen. En anden beskriver konsekvenserne for de afrikanske samfund af bortfaldet af europæernes slaveefterspørgsel. En tredje gruppe behandler den illegale slavehandel i det nittende århundrede. Den fjerde og sidste beskæftiger sig med demografiske og al-

ment kulturelle følger i den nye verden af slavehandlen og dens ophævelse.

Bogens to danske bidrag behandler begge slavebefolkningens demografi på Jomfruøerne. Svend Erik Green-Pedersen og Hans Christian Johansen tager begge udgangspunkt i negerhandelskommissionens betænkning af 1791. Denne antog, at det stadige problem med større mortalitet end fertilitet blandt slaverne ville kunne løses ved hjælp af sociale reformer; disse skulle fremprovokeres ved gradvis at afskære tilførselen af nye slaver udefra. Men alle forsøg på at gøre slavebefolkningen selvopretholdende var forgæves; man evnede ikke at afskaffe overdødeligheden på de danske øer. I stedet afskaffedes slaveriet i 1848.

Erik Gøbel

Hans Chr. Bjerg: Poul Løwenørn 1751–1826. Farvandssikringens organisator i Danmark. København. Farvandsdirektoratet. 1984. 223 s., ill. Kr. 121.

Allerede Edvard Holm mente, at søofficeren Poul Løwenørn havde gjort en helt usædvanlig indsats for, hvad vi i dag kalder farvandssikring. Men hverken Holm eller i det hele taget den sparsomme hidtidige litteratur om Løwenørn hviler på grundige undersøgelser af denne centralt placerede og spændende persons virke.

I 1784 tog Løwenørn imidlertid initiativ til oprettelsen af Søkortarkivet, hvis første chef han var. Og i anledning af institutionens to hundrede års jubilæum har man nu udgivet den første biografi over Poul Løwenørn. Det smukt fremtrædende værk er forfattet af marinehistorikeren Hans Chr. Bjerg. Denne har gennemgået et omfattende arkivmateriale, foruden Løwenørns publicerede værker, og kan på grundlag heraf vise, at tidligere forskeres indtryk har været korrekte. Og han kan yderligere dokumentere Løwenørns kolossale praktiske indsats, hvor man tidligere mest blot har hørt om hans forskellige embedsudnævnelser og lignende.

Bjergs glimrende fremstilling viser imidlertid, at de formelle rammer omkring en så energisk og initiativrig person som Løwenørn ikke altid var afgørende. Af central betydning for forståelsen af monarkiets farvandspleje fra 1780erne til 1826, hvor han døde, var derimod personen Poul Løwenørn, i hvis hånd alle relevante tråde samledes.

I hans mangesidige virke var de betydningsfuldste indsatser nok at finde inden for havnevæsenet, fyrvæsenet, lods væsenet og ikke mindst Søkortarkivet med dets farvandsopmåling, søkortudgivelse, farvandsafmærkning og meget mere. Hertil kom andre vigtige arbejdsområder som vragsager og færgævæn. Endelig trak statens styre på Løwenørns enorme arbejdsevne, effektivi-

tet og snilde ved løsningen af en række helt specielle opgaver. Af disse skal her blot nævnes den videnskabelige ekspedition til Vestindien med »Prøven« 1782–1783 for at afprøve nye kronometre, den hemmelige mission til Sverige 1785 for at konstatere den svenske flådes aktuelle stadi, ekspeditionen til Østgrønland 1786 for at lokalisere nordboernes Østerbygd, den særlige rejse til Rusland 1787–1788 med samme formål som to år tidligere i Sverige, de forskellige sømilitære opgaver under krigen 1788–1790, den diplomatiske rejse til Marokko 1791–1792 for at forny fredstraktaten med den nye kejser i landet og de sømilitære opgaver i Norge 1794 og 1796 under neutralitetsforbundet.

Efter 1798 fik Løwenørn ikke flere udkommandoer, og han kunne da hellige sig farvandssikringen. Hele dette område med dets mange aspekter udgjorde i hans øjne en helhed, og gennem sin nøgleposition i alle sager desangående sikrede han, at problemerne blev behandlet så rationelt og effektivt som muligt.

Løwenørn greb som regel et problem an som en en glimrende organisator og administrator. Efter at have formuleret den overordnede målsætning satte han sig systematisk ind i forholdene, besøgte de pågældende lokaliteter, fik etableret de nødvendige fysiske og organisatoriske rammer, fastlagde retningslinier for den fremtidige drift og sikrede sig endelig løbende kontrol med foretagendet.

Resultaterne af en sådan målbevidst indsats udeblev ikke. Som et eksempel kan tages fyrvæsenet. Indtil Løwenørn kom ind i arbejdet i 1798, fandtes kun to statsfyre: på Skagen og Anholt, hvor der var opført fyrtårne henholdsvis i 1747 og 1788. Indtil 1815, hvor han slap det daglige arbejde med fyrvæsenets sager, fik han etableret 14 nye fyre, forbedret 4 samt retableret 2 nedlagte fyre. Desuden udlagdes en fyr- og lodsgaliot i 1815 ved Ejderen – en forløber for de egentlige fyrskibe eller »flydende fyre«, som Løwenørn kaldte dem. I løbet af perioden gennemgik fyrteknologien en kraftig udvikling. Således var Løwenørns første danske fyr det stillestående lukkede lampefyre, som blev tændt 1. februar 1801 i en tilbygning oven på Tunø kirkes tårn; medens hans sidste konstruktion var Stevns fyr, der tændtes 1. august 1818, hvor dette omkringgående lampe- og blinkfyre var det mest moderne i hele Europa.

Lige så imponerende effektiv var endda også hans indsats inden for de tre andre hovedområder: lodsvæsenet, havnevæsenet og Søkortarkivet.

Konkluderende har vi at gøre med en særdeles spændende bog. Forfatterens grundige studier tynger ikke fremstillingen, som med sit ligefremme sprog og korte tematiske kapitler er let tilgængelig og i et indbydende udstyr. Den traditionelle biografi indebærer som genre visse farer for proportionsforvridning og fortoben sig i uinteressante persondetaljer. Men med Søkortarkivets jubilæumsværk har Hans Chr. Bjerg ikke givet os en biografi i traditionel forstand. Snarere er der tale om

et kyndigt planlagt tog i Poul Løwenørns kølvand rundt til alle aspekter af den moderne farvandssikrings barndom.

For hovedparten af de centrale temaer kunne man som søfartshistoriker ønske sig mere detaljeret besked. Men både fyrvæsen, lodsvæsen, havnevæsen og søkortvæsen venter stadig på hver sin store moderne monografi.

Erik Gøbel

Hans Chr. Johansen: Shipping and Trade between the Baltic Area and Western Europe 1784–95. Odense University Press, Odense, 1983 (= Odense University Studies in History and Social Science vol 82). 139 s. + mikrokort. Kr. 150 plus moms.

Økonomihistorikeren står ofte og mangler lange ubrudte serier af data, især angående helt centrale forhold. Dette er ikke mindst tilfældet, når man ønsker af beskæftige sig med internationale forhold. I det danske rigsarkiv findes imidlertid en sådan sjælden kildegruppe: Øresundstoldregnskaberne. Denne told opkrævede den danske konge fra omkring 1429 til 1857, og regnskaberne er bevaret for årene 1497, 1503, 1528, 1536–1548 og 1557–1857.

Dette internationalt berømte materiale behandler al søfart ind og ud af Østersøen – bortset fra de enkelte skibe, som gik gennem bælteerne eller Ejderkanalen. For hvert skib meddeles: dato for passage af Helsingør, kaptajnens navn, hjemsted, afsejlingshavn, bestemmelsessted, ladningens sammensætning og endelig den betalte sundtold. Trods fejl og begrænsninger – for eksempel som følge af toldsvig, privilegerede nationer og toldfrihed for kongens egne undersåtter – giver sundtoldregnskaberne et temmelig præcist billede af den meget omfattende handel og søfart mellem Balticum og Vesteuropa.

Derfor påbegyndte man allerede i 1906 under ledelse af Nina Bang en international udgave af tabellariske sammendrag af sundtoldregnskaberne. Denne kom til at omfatte seks monumentale bind og omfattede perioden fra 1497 til 1783. Værkets skibstabeller er opstillet for hvert år, medens varetabellerne kun er beregnet for hvert tiende år. Allerede efter udgivelsen af de første bind fremsatte blandt andre Astrid Friis og Aksel E. Christensen særdeles kraftig kritik af fortolkningen af kildematerialet og udgivelsesprincippet. Ikke desto mindre må Nina Bangs sundtoldudgave i dag være det danske historiske værk, som oftest anvendes og citeres i udlandet.

Vel sagtens både på grund af kritikken og omfanget af de nødvendige økonomiske midler har publiceringen af sundtoldmaterialet været stillet i

bero siden 1953, hvor sidste bind udkom. Men moderne databehandlingsteknik har i dag muliggjort en udgave af kildematerialet in extenso. Denne opgave, finansieret af Statens humanistiske Forskningsråd, har professor Hans Chr. Johansen påtaget sig at udføre.

Den nu foreliggende publikation omfatter materialet 1784–1795. Og på baggrund heraf diskuterer forfatteren en række centrale kildekritiske og metodiske problemer. Desuden beskriver han grundtrækkene i trafikken og varetransporten gennem Sundet i tolvårsperioden.

Bogen er ikke særlig let tilgængelig, præget som den er af tal og beregning. Men for den forsker, som selv har arbejdet med denne eller andre perioders sundtoldregnskaber eller påtænker at gøre det, er den spændende og tankevækkende. Vi har her at gøre med en af de sjældne danske fagpublikationer, som er beregnet for og vil blive læst og værdsat af et internationalt publikum.

Danske og udenlandske forskeres behov for adgang til en uforkortet eller kun let bearbejdet udgave af sundtoldregnskaberne ses af den flittige brug der har været af Rigsarkivets mikrofilm af regnskabsmaterialet og af Johansens dupliserede udgaver af det databehandlede materiale («Shipping through the Sound. Basic Tables» for hvert af årene 1784–1795 med tilhørende »A preliminary Manual...«). Disse tabeller omfatter 952 sider og findes nu på fire mikrokort som bilag til bogen. I denne indgår desuden manualens oplysninger om anvendte koder, hulkortenes organisering og så videre. Endelig bringer værket en generelt anvendelig liste over godt et halvt hundrede anvendte enheder for mål og vægt med forklaring af betydningen af hver enkelt.

Hvad man har fremstillet er i virkeligheden en maskinlæsbar kildeudgave, hvori er medtaget alle oplysninger om alle tolvårets 118.933 passerende skibe. Dette uhyre omfattende datamateriale findes i Dansk Data Arkiv i Odense.

Både ved udfyldelse af kodeark og ved påfølgende hulning af informationerne er fejl umulige helt at undgå. Derfor er datamaterialet blevet kontrolleret på forskellig vis for af afsløre flest mulige af sådanne opståede uoverensstemmelser mellem EDB-versionen og selve sundtoldregnskaberne. For eksempel har man ladet computeren efterse, om datamaterialets enkelte opgivelser vedrørende nationalitet og hjemsted er overensstemmende, om afsejlings- og destinationshavn ligger på hver sin side af Helsingør, og om der er oversprunget nogen af de løbenumre, hvormed skibene er forsynet i selve kilden. Desuden har man for alle laster beregnet, hvad der ifølge toldrullen skulle erlægges i sundtold, og sammenlignet dette med, hvad der faktisk blev betalt; herved skulle man blive opmærksom på eventuelle fejl angående varetype, mængde og måleenhed med videre. Udover nutidige afskrivningsfejl har man ved de automatiske kontroller tillige afsløret fejlskrivninger i de origi-

nale regnskaber – eksempelvis i form af ombytning af afsejlings- og bestemmelsessted, resulterende i at et skib angiveligt skulle have sejlet med kul fra Østersøen til Newcastle!

Efter således omhyggeligt at have overført hele informationsindholdet fra håndskrevne folioprotokoller til maskinlæsbare data på magnetbånd har Hans Chr. Johansens analyser kunnet påbegyndes.

I den foreliggende bog er disse undersøgelser begrænset til på godt hundrede sider at behandle skibenes nationaliteter, sejlmønstre og ladninger.

Kun 15% af tonnagen sejlede under Dannebrog, så analysen koncentrerer sig mest om de andre store søfartsnationer, der i denne forbindelse var Storbritannien, Sverige og Nederlandene. Hertil bidrager også det faktum, at fartøjer, der var hjemmehørende i monarkiet og på rejse mellem to danske havne, ikke skulle betale sundtold; disse fartøjers last opregnes derfor ikke i regnskaberne. Derimod betalte kongens undersåtter beskedne fyrpenge i henhold til fartøjernes drægtigheder. For disse skibes vedkommende må analysen derfor indskrænkes til at omhandle antal, drægtighed og sejltider med videre. Langt hovedparten af fartøjerne besejlede ruterne mellem København og Norge eller de nordatlantiske besiddelser eller Dansk Vestindien. Øvrige skibe til og fra danske provinshavne passerede kun sjældent Helsingør.

Blandt de væsentligste nye resultater, forfatteren præsenterer, skal blot nævnes afklaringen af, hvad hjemstedsbetegnelserne i sundtoldregnskaberne egentlig refererer til. Man har længe diskuteret, om dette var kaptajnens hjemby, skibets hjemsted eller måske den by, hvor rederen havde kontor. Ved en nøje analyse af engelske skibe i 1787 kan forfatteren sandsynliggøre, at de helsingørske toldere forholdsvis ofte forvekslede en eller anden form for hjemsted med afsejlings- eller bestemmelsessted. Detailkontrol ved hjælp af engelske skibslistes udarbejdet i henhold til Registration Act af 1786 viser for Liverpools og Whitbys vedkommende, at sundtoldregnskaberne ikke sjældent anfører destinations- eller afsejlingshavn som hjemsted. Da samme skib og skipper som regel passerede Helsingør flere gange på et år, har Johansen blandt afvigende hjemstedsangivelser for samme skib i hvert enkelt tilfælde fremfundet (efter klart specificerede kriterier) den sandsynligste hjemhavn. Alt i alt figurerer de store engelske havne for hyppigt som hjemsteder, medens de små havne i realiteten nævnes for sjældent – Leith, London og Liverpool er således i sundtoldregnskaberne overvurderet med henholdsvis 24%, 23% og 21%, og Whitby er ifølge forfatterens beregninger overvurderet med 28%. Disse procenttal hidrører dog fra de engelske byer, for hvilke sundtoldregnskaberne kræver kraftig revision.

Tonnagen og varetransporten undersøges lige så minutiøst, også her med interessante resultater til følge. Eksempelvis kan det nu fastslås, at kun cirka

11% af den nederlandske handelsflåde var beskæftiget i østersøfart; hidtil har forskningen ellers ment, at denne såkaldte modernegotie beslaglagde en noget større del af flåden. Desuden kan det påvises ved konfrontation med havne- og toldmateriale fra afsejlings- og ankomsthavne, (som også andre forskere tidligere har gjort), at smugleri ved Helsingør ikke forekom i større omfang.

Sammenfattende har vi at gøre med en meget erfaren forsker, som præsenterer et vigtigt kilde-materiale på sin velkendte grundige og klare måde. Beskrivelsen af sundtoldregnskaberne, påpegnings af problemerne ved benyttelsen samt præsentationen af en række centrale analyser virker meget overbevisende. Og man føler sig tryk i selskab med Hans Chr. Johansen og hans computer. Blot må vi håbe, at det særdeles vigtige arbejde med at databehandle og publicere sundtoldens regnskaber må fortsætte også for perioden efter 1785.

Erik Gøbel

August Wiemann Eriksen: Eksportrådgivning i Danmark 1910-1921. Privat eller statslig opgave? Administrationshistoriske studier bd. 9. Rigsarkivet 1984. 198 s. kr. 134,20.

I 1908 kunne handelsstanden med Grosserer-Societetets Komité i spidsen se kronen på værket af flere årtiers anstrengelser, idet handelsministeriet endelig blev oprettet. Både erhvervene og handelsministeren selv opfattede ministeriet som erhvervenes (handlens) repræsentant og talerør i regering og rigsdag. Men ministeriet blev en stor skuffelse og havde vanskeligt ved at gøre sig gældende og fastholde sine ressortområder. Specielt var forholdet til udenrigsministeriet problematisk, bl.a. fordi konsulatvæsenet trods handlens og ministeriets protester forblev under udenrigsministeriet.

Det traditionsrige udenrigsministerium var ikke til sinds frivilligt at afgive konsulatvæsenet og støttedes heri af Industrirådet med Alexander Foss i spidsen. Foss var opmærksom på den stigende protektionisme efter århundredskiftet og erkendte i den situation, at danske erhvervsinteresser skulle hjælpes overfor andre landes myndigheder gennem støtte fra den danske stat. I den forbindelse var der mere brug for et diplomatkorps frem for konsulater, der i stedet havde deres forbindelser til de udenlandske erhvervskredse. Industrien havde desuden ikke det samme behov for en omfattende informationstjeneste. Eksporten af industrivarer skete til forholdsvis veldefinerede markeder, medens den generelle import- og eksporthandel bestod af et stort antal forskellige varer, der krævede orientering om de enkelte markeder.

»Eksportrådgivning i Danmark 1910-1921« behandler en konflikt om, hvorvidt og i hvilket regi der evt. skulle oprettes et oplysningbureau for er-

hvervene. Bogens emne er glimrende til en belysning af de interessespændinger, der eksisterede mellem engroshandlen og industrien og mellem handels- og udenrigsministeriet.

I tidens løb havde der været flere forsøg med private oplysningsbureauer, men ingen af dem havde slået til. Et tilstrækkeligt effektivt informationsapparat var simpelthen for kostbart at stable på benene for erhvervene selv. Det førte i 1914 til, at handelsministeren bad den centralt placerede konsulent for Grosserer-Societetets Komité, Julius Schovelin, udarbejde en plan for et oplysningkontor. Schovelin foreslog et direktorat med direkte reference til handelsministeren, og som noget afgørende skulle konsulatvæsenet knyttes til dette ministerium.

I handlens organisationer var der dog ikke fuld enighed om planen, og med udenrigsministeriets og Industrirådets blanke afvisning faldt forslaget. Striden gik ikke på hvilke funktioner, der skulle tillægges et oplysningskontor, men på hvem der skulle have indflydelse på kontorets ledelse og hvilken tilknytning det skulle have til centraladministrationen.

Oplysningssagen kom frem på dagsordenen igen efter krigen i forbindelse med traktatkommissionens arbejde, der skulle reorganisere udenrigstjenesten. Erfaringerne fra 1. verdenskrig med den stærke tilknytning mellem erhvervene og udenrigsministeriet havde i høj grad fremmet dette ministeriums renommé på bekostning af handelsministeriet, som der endog var røster fremme om at nedlægge. Det var derfor forholdsvis simpelt at skabe flertal i både kommissionen og folketinget for en løsning, hvor oplysningskontoret blev placeret under udenrigsministeriet, idet man samtidig kunne få knyttet konsulterne tættere til den officielle udenrigstjeneste og få etableret en enhedskarriere og -tjeneste. Til at styre oplysningskontoret blev der nedsat et 18-mands stort erhvervsråd og heraf dannet et 5 mands arbejdsudvalg bestående af erhvervenes toporganisationer, som sammen med kontorets leder skulle stå for ledelsen. Kontoret skulle af udenrigsministeriet have stillet alle kommercielle indberetninger (hvis ikke strengt fortrolige) til rådighed, således at erhvervene kunne gå direkte til kontoret og ikke først søge oplysninger gennem handelsministeriet.

Bogens grundantagelse er, at »ændringer i dele af centraladministrationens organisation og opgaver ikke alene bør ses som udtryk for tiltagende rationalitet og som resultat af formålstjenligheds- og hensigtsmæssighedshensyns gennemslag. Ændringerne må tillige behandles som resultat af konflikter mellem modstridende interesser og forstås i lyset af berørte interesseorganisationers og offentlige styrelses forskellige styrkepositioner, udviklingsmuligheder m.v.« Bogens materiale bekræfter til fulde denne antagelse. August Wiemann Eriksen har været i alle de relevante organisationers, partiets og ministeriets arkiver og er herigennem i

stand til at give et fortræffeligt indblik i beslutningsprocessen. Fremstillingen er til tider vel rigeligt detaljeret, men dokumenterer på den anden side blot yderligere, at organisations-, parti- og ministerialpolitik drejer sig om at få så stor indflydelse som muligt og kombineret med bestræbelser på at begrænse andre aktørers indflydelsesmuligheder samtidig med at man kan få det hele til at fremstå som tjenende det samlede erhvervslivs og samfunds interesser. Nuvel, sådan har det altid været, men det er da rart nok at få det dokumenteret en gang til.

Af organisationer behandler forfatteren af gode grunde næsten udelukkende Grosserer-Societetets Komité og Industrirådet. En læsning af Erik Helmer Pedersens disputats om »Landbrugsraadet som erhvervspolitisk toporgan« ville nok have kunnet forklare, hvorfor landbruget på trods af sine stærke eksportinteresser (ca. ¼ af landets samlede eksport) var relativt uinteresseret i oplysningskontoret. Landbruget havde netop i 1919 fået udvidet antallet af egne »konsuler« i form af en statskonsulent i såvel Tyskland som Amerika og kort tid efter også en i Randstaterne og Rusland. Tilmed var der bestræbelser på at omdanne det midlertidige udførselskontor til et permanent erhvervsdirektorat med direkte reference til landbrugsministeren. Det blev dog først realiseret i 1922, men sikrede så til gengæld landbruget egenmægtig indflydelse uden indblanding fra andre erhvervsorganisationer.

I en pressemeddelelse hævdes det, at bogen indtager politologiske synsvinkler, og det er da også rigtigt, at der i en note i indledningen er henvist til korporatisme-debatten og der nævnes et paper om sammenhængen mellem småstatsvilkår og udviklingen af korporative strukturer. Men debattens indhold og forvaltningsmæssige og statsteoretiske følger af korporatisme-teoriene omtales overhovedet ikke, ligesom relevansen af anvendelsen af disse teorier ikke diskuteres. I den politologiske litteratur betragtes de neokorporative former først som værende slået igennem efter 2. verdenskrig, i visse lande heriblandt Skandinavien dog allerede fra 30'erne. Det er derfor interessant, om forfatteren mener, at vi skal placere bruddet mellem liberalisme og interventionisme endnu tidligere eller om han ligesom Vagn Dybdahl mener (i »Krise i Danmark«, 1975, s. 185), at der overhovedet ikke var tale om et brud men tværtimod blot en fortsættelse af foregående årtiers tendenser. Bogens konklusion kunne tyde på det sidste.

Forfatteren forfølger på eksemplarisk vis det mål, han sætter sig i opgavens indledning, nemlig at redegøre for forhandlingernes forløb, indhold, resultater og de bagvedliggende interesser. Man savner blot at få dette veldokumenterede studium sat ind i en større sammenhæng, der kunne diskutere erhvervsorganisationernes generelle integration i forvaltningsapparatet og de konsekvenser det havde for politikudformningen, og hvorvidt

man på det tidspunkt kan tale om korporative strukturer.

Flemming Just

Simon Hempel: En fodrejse til Møens Kridtbjerg (1827). Med indledning af Poul Tuxen. Møens Museum 1984. 103 s. ill.

I juni 1827 begav den nyligt uddannede dekormaler Simon Hempel og vennen, landskabsmaler, N. Larsen sig på en fodrejse fra København til Møens Klint. Efter forgæves at have spurgt mange af de bønder, som havde været i staden for at sælge korn, om de kunne komme med op at køre til Køge, besluttede de sig for at gå.

Efter 3-4 dage kommer de frem og bliver indlogeret i et hus under Liselund gods. Herefter kaster de to malere sig over rejsens egentlige formål, nemlig at male billeder af klinten. Mange billeder og tegninger senere vender de modvilligt tilbage til København. Året efter sender Simon den her udgivne beretning om rejsen til faderen i Odense, en af byens spidser, kancelliråd, boghandler, -udgiver, -trykker og avisejer Søren Hempel. Formodentlig tjener beretningen et dobbeltformål, nemlig som beretning overfor faderen, som formodentlig har betalt rejsen, og samtidig et håb om at faderen ville lade den trykke og udgive. For det sidste taler, at Simon bl.a. skildrer sit levnedsløb over flere sider. Dette havde nok ikke været nødvendigt, hvis det kun var faderen, som skulle læse den.

Der er ikke noget atypisk i denne rejse eller beretningen om den. Møens Klint var et af romantikkens mest yndede rejsemål, specielt fordi man her kunne opleve Danmarks eneste rigtige bjerglandskab. I utallige digte, beretninger og malerier er klintens skønhed blevet prist. Af malere før Simon Hempel og N. Larsen kan nævnes C. W. Eckersberg 1809-10 og J. C. Dahl 1815. Så vores to venner fulgte blot i tidens spor.

Det er meget lidt vi ved om forfatteren. Han er, som sagt, søn af Søren Hempel i Odense, og ud af en søskendeflok på 5, 3 drenge og 2 piger. De to brødre gjorde karriere henholdsvis ved at føre faderens firma videre og som læge, medens Simon rejste til København og kom i lære som dekormaler. Han blev udlært 1825 og forsøgte siden at ernære sig som portrætmaler. 1829 forsvinder han sporløst og ingen hører mere til ham. Et rygte siger, at han slog sig ned i Tyskland, men hvad han lavede der ved ingen. Der er heller ikke bevaret nogle billeder af Simon Hempel. Ud over en lille tegning, som pryder forsiden af manuskriptet, er intet bevaret. Bl.a. blev de fleste af billederne fra Møen ødelagt på hjemrejsen, da malingen ikke var tør.

Det er altså ikke nogen kendt person, som har skrevet denne beretning, tværtimod er han totalt ukendt, og det er heller ikke nogen særligt op-

sigtsvækkende rejse han foretog, den er tværtimod blot en af mange. Man kunne derfor stille det spørgsmål, om denne beretning ikke havde haft bedst af at blive liggende i skrivebordsskuffen. Spørgsmålets besvarelse overlades dog den enkelte læser til besvarelse.

Jens Christensen

Tage Kaarsted og Per Boje: Thomas B. Thrige primus motor. Odense 1983. 236 s., ill. kr. 244.

Det er med en vis skepsis, at man som økonomisk historiker åbner et festskrift for en virksomhed, idet sådanne festskrifters informations- og dokumentationsværdi oftest er yderst begrænset, og de pågældende publikationer har som regel mere karakter af selvros og image-pleje som en del af selskabets PR-virksomhed end af saglig historiskrivning, hvilket forhold som regel vil være forårsaget af virksomhedens ambitionsniveau for det pågældende festskrift. Thomas B. Thriges Fond kan man ikke beskyldte for at udvise et lavt ambitionsniveau, idet man har overladt det til to anerkendte forskere, nemlig professor Tage Kaarsted og lektor Per Boje, begge fra Odense Universitet, at skrive fondets 50 års jubilæumsskrift.

Indledningsvis behandler Tage Kaarsted *personen* Thomas B. Thrige i et mindre kapitel på 40 sider, der nærmest må betragtes som en introduktion til Per Bojes omfangsrige behandling af virksomheden T. B. Thrige og den elektromekaniske branche i Danmark i perioden 1894 til 1938. Kaarstedes afsnit har en relativt traditionel tilgang, idet fokuseringen ligger på personen Thrige, hvis livs- og karriereforløb skildres kronologisk. Denne gennemgang afdækker en for erhvervshistorisk forskning hyppigt forekommende problemstilling, hvad angår erhvervslivets aktører, nemlig et utilstrækkeligt og ofte lidet informativt materiale kombineret med det forhold, at den pågældende virksomhedsejer, i dette tilfælde Th. B. Thrige, synes at have koncentreret sine ressourcer på det faglige arbejdsfelt og således kun efterlader sig få spor uden for fabrikkens porte. Dette forhold understreger Kaarsted også flere gange, og hans afsluttende bemærkninger synes karakteristisk for denne problemstilling: »Thriges virksomhed blev snart berømt, men hans egen person var ikke kendt. Selv i Odense kendte kun en snæver kreds ham. For få eller ingen åbnede han sig. Derfor er *sandheden* om Thomas B. Thrige svær at finde.« (p. 45) Selv om Kaarsted ikke finder *sandheden* om Thrige, (- og hvor skulle den i øvrigt findes?) så kommer Kaarsted dog mere reelt og nuanceret rundt om personen Thrige, end det oftest er tilfældet i jubilæumsskrifter. En væsentlig indvending imod Kaarstedes fremstilling er, at denne ikke sættes ind i en foretager-teoretisk sammenhæng, idet Thrige må be-

trages som en regional entreprenør i schumpetersk forstand. Et yderligere kritikpunkt er Kaarstedes anvendelse af en visse steder temmeligt forceret sprogbrug, hvilket måske skal relateres til den førnævnte materialeknaphed, således er kapitlet benævnt »Troldmandens lærling«, idet Kaarsted refererer til Thriges ca. 2½ år lange beskæftigelse i Edisons laboratorium i Menlo Park, New Jersey fra 1889 til 1892. En sådan karakteristik forekommer at være en overdrivelse af Thriges ansættelse som en blandt adskillige ansatte ved Edisons laboratorium. Utvivlsomt har Thriges ophold i USA haft betydning for hans videre karriere, som Boje også senere understreger, og selve problemstillingen omkring, hvorledes viden og information om ny teknologi og nye produktionsprocesser blev kanaliseret videre fra udlandet til dansk erhvervsliv, er et væsentligt element i undersøgelsen af den industrielle og teknologiske udvikling i Danmark, - samt i den ovennævnte entreprenørforskning - men denne overordnede problemstilling indgår ikke hos Kaarsted.

Per Bojes undersøgelse, der med sine 175 sider er langt det vægtigste bidrag, omhandler *virksomheden* Thomas B. Thrige og den elektromekaniske industri i Danmark i perioden 1894 til 1938. Historien om Thriges udvikling i denne periode er historien om en formidabel udvikling fra grundlæggelsen i lejede lokaler i 1894 med kun et par arbejdere til over 1.250 arbejdere i 1938, hvor Th. B. Thrige døde, og allerede i 1913 blev Thrige Odenses største virksomhed. Anledningen til dette festskrift er Th. B. Thriges Fondens 50 års jubilæum, idet fonden blev oprettet i 1934 med det formål at overtage Thriges selskaber, der på daværende tidspunkt udover den elektromekaniske fabrik i Odense samt filialen i København omfattede vognfabrikken A/S Scandia i Randers og A/S De forenede Automobilfabrikker i Odense. Bojes undersøgelse udmærker sig ved en informativ og grundig gennemgang af såvel den elektromekaniske industris udvikling i Danmark i den undersøgte periode som af virksomheden Thriges interne forhold. Undersøgelsens væsentligste afsnit er gennemgangen af den elektromekaniske industris udvikling og struktur i 1920'erne og 1930'erne, hvor Boje afdækker forskellige markedsreguleringsmekanismer, som branchen tager i anvendelse i form af leverings- og prisaftaler virksomhederne imellem samt mellem de pågældende brancheorganisationer for elektromotorfabrikanter og elektroinstallatører. Disse aftaler er primært rettet imod de udenlandske konkurrenter på det danske marked, der kan levere produkter på mere favorable prisvilkår. Boje gennemgår detaljeret disse brancheorganisationers opbygning og de indgåede aftaler om markeds- og produktionsfordeling, som Thrige i øvrigt er en energisk og toneangivende forkæmper for, og Bojes undersøgelse giver væsentlige informationer om et centralt og karakteristisk fænomen i mellemkrigsperioden, nemlig de regulerede markedsforhold.

Boje undgår den fælde, hvori langt den overvejende del af forfatterne til jubilæumslitteraturen falder, nemlig den snævre firmahistorie uden komparative sammenholdelser med den resterende branche eller mere generelle økonomiske eller samfundsmæssige forhold. Derimod er nævnte undersøgelse baseret på den erhvervshistoriske forskning to grundpiller, nemlig en historisk undersøgelse og analyse på mikro-niveau dels af virksomheden som organisk enhed, dels af virksomheden i relation til samt samspil og vekselvirkning med det omgivende samfundsmæssige og institutionelle miljø. Inddragelsen af disse faktorer er gennemført konsekvent, ligesom Boje anvender såvel interne virksomhedsarkivalier som eksterne arkivalier, f.eks. arkivalier fra brancheorganisationer, tinglysingsarkivalier, produktionsstatistikker m.m. Det kan således konkluderende konstateres, at det foreliggende jubilæumsskrift udmærker sig som et af de bedste i denne genre i Danmark, og kunne metodisk og strukturelt tjene som forbillede for kommende jubilæumsskrifter.

Hvis enkelte kritikpunkter skal omtales, kan det beklages, at Boje har fastholdt det traditionelle skillepunkt i 1914, især da hans egne delresultater af såvel Thriges som den elektromekaniske industris udvikling taler for en adskillelse i 1920. Netop en detailundersøgelse som den foreliggende, hvori indgår en kvantitativ overskuelig industrigren, giver mulighed for på brancheniveau at opløde de traditionelle periodiseringer, der hyppigt ikke er begrundet med konjunkturmæssige og strukturelle årsager. Endvidere kunne det have været ønskeligt, hvis Per Boje havde strammet op omkring den problemstilling, der ligger under hele undersøgelsen: hvorfor kan netop Thrige udvise denne markante og succesfulde udvikling? Undersøgelsen giver en række antydninger heraf, primært en yderst omkostningsbevidst produktionsform, der bl.a. implicerer anvendelsen af en relativt stor gruppe af ufaglærte arbejdere og kvinder samt anvendelsen af moderne og effektive maskiner. Det er endvidere interessant, at Thrige kan karakteriseres som en virksomhed, der i denne periode undlod at investere i forskning og udvikling, men i stedet købte sig til den aktuelle viden qua en veluddannet, teknisk medarbejderstab. Det ville have været oplysende med et par uddybende detailstudier af disse for Thrige karakteristiske forhold samt en fokusering på de vigtigste perioder i virksomhedens udviklingsforløb i et forsøg på en nærmere isolation af eventuelle årsager til Thriges markante fremgang samt en diskussion af problemstillingen, hvilke faktorer forsårsager og betinger en erhvervsøkonomisk succes? I hvilket omfang kan en virksomhedsledelse bevidst skabe forudsætningerne for et sådant vækstforløb, eller i hvor høj grad exogene faktorer som konjunkturmæssige og markedsmæssige forhold spiller ind? Endelig kunne man ønske, at Boje, som på udmærket vis har gennemgået det for erhvervshistoriske undersøgelser traditionelle

kildemateriale, havde forsøgt inddragelsen af mere utraditionelt materiale som f.eks. fagforeningsarkivalier eller eventuelt interviewet ansatte fra den pågældende periode for herigennem at kunne belyse virksomhedens historie set under en sandsynligvis noget differentieret synsvinkel. Men disse indvendinger skal ikke bortviske indtrykket af et yderst værdifuldt, gennearbejdet og informativt jubilæumsskrift, og der er grund til at opfordre Thomas B. Thriges Fond til en forsættelse i form af en undersøgelse af Thriges og den elektromekaniske industris udvikling i perioden fra 1938 og til idag, hvorved den for store virksomheder karakteristiske, tredelte strukturændring i form af en ekspansionsfase efterfulgt af en integrationsfase (herunder fusionen med konkurrenten Titan) og endelig en diversifikationsfase (den nuværende koncernstruktur) kunne analyseres nærmere på et dansk materiale.

Peter Bøegh Nielsen

Bjarne Porsmose: Fra Høvdingedømme til Stationsby. Træk af Glamsbjergområdet gennem 10.000 år. Forlaget B.B. U.å. (1984). 144 s. kr. 130.

Kommuneudvalget i Glamsbjerg har besluttet at udgive to bøger om kommunens fortid i anledning af Glamsbjergs 100 års jubilæum. Denne bog er den første og handler om den tidligste historie, begyndende med de arkæologiske fund, og frem til omkring 1900, hvor stationsbyen var etableret. Bogens undertitel »Træk af Glamsbjergområdets historie« er dækkende for indholdet, idet bogens lange tidsspand kun tillader en mere impressionistisk behandling af de forhold, forfatteren har valgt at omtale. Litteraturliste og registre savnes.

Fremstillingen er kronologisk fra landskabets tilblivelse, gennem de forskellige fund fra stenalder, bronzealder, jernalder op til vikingetiden. Forfatteren færdes hjemmевandt rundt i de forskellige fund, og de bliver overalt, – ligesom også den senere historie, sat ind i en rigshistorisk sammenhæng. Men problemet er, at læseren hele tiden formodes at være lige så velorienteret som skribenten. Vikingefundene fra Søllested (i Glamsbjergområdet) sættes fx uden yderligere præsentation i relation til Vorbasse, men ikke alle læsere kan formodes at vide, at Vorbasse ikke ligger i Glamsbjerg, og ved vel heller ikke, hvad udgravningerne i Vorbasse gik ud på. Tilsvarende med nogle runesten fra området. I teksten omtales de to runesten fra Flemløse sogn, men samtidig nævnes tre andre sten, Voldtoftestenen, Flemløsestenen og Helnæsestenen. Om der er tre sten, eller om det er den ene, der har to navne, forbliver uigennemskueligt.

De næste 800 år efter vikingetiden gennemgås i kapitler om kirken, bonden, herremanden, matri-

kuleringen og udskiftningen. For at de enkelte afsnit ikke skal blive alt for overfladiske, er der udvalgt nogle enkelte emner, der så uddybes. Men denne fremgangsmåde betyder, at det kun er et ganske lille område, der orienteres nærmere om. Fx omtaler kapitlet om Herremanden nogle fæstebønders klager over forpagteren, hvor alle 9 klagepunkter gengives. Arbejdsvilkårene og forholdet mellem herremand og fæstebonde behandles således for tiden omkring 1673, men ikke gennemgående. Samme kapitel er illustreret med stik og billeder fra områdets slotte og herregårde. Heriblandt Brahesholm Slot, der blev bygget 1870, »efter den tids målestok meget moderne med tårn og spir og store rum med højt til loftet«. Samme slot blev allerede nedbrudt 1916, da porcelænskakkelovnene ikke kunne varme rummene op, så slotet var ubeboeligt om vinteren.

Tiden efter 1800 behandles i følgende kapitler: Hjemstavnsgården, håndværk, Gummerup Andelsmejeri, Bukkerup Brugsforening, Køng Højskole, Jernbanen og Industri. Også i disse kapitler har forfatteren måttet foretage en række valg, som til tider kan virke noget tilfældige. I kapitlet om håndværk er fremstillingen fx koncentreret om urmagere og skefremstilling, mens andre måske mere udbredte og repræsentative håndværk ikke behandles. Jernbanen gav nyt liv i det gamle område, og Glamsbjerg opstod som midtvejsby mellem de gamle købstænder Odense og Assens, bl.a. på bekostning af sognets gamle hovedbyer Køng og Gummerup. Jernbanen betød også nye konkurrencemuligheder for erhvervslivet. Ikke alle brancher syntes, at dette var en god ting. Stenstrup og Odense Teglværkskontorer fik hurtigt indgået en aftale med Glamsbjerg Teglværk efter banens åbning. Markedet blev opdelt, priserne fastsat, og begge parter lovede hinanden »straks at give modparten meddelelse om prisforandringer«. Bogen afsluttes med en omtale af Glamsbjerg Savværk, – og med en henvisning til en anden bog »Glamsbjerg, fortællinger og billeder fra 100 år« af Poul A. Jørgensen, hvor flere små virksomheder skulle være omtalt.

Beboerne fra Glamsbjergområdet vil nok have mest nytte af denne bog, da læseren forventes at have godt kendskab til områdets topografi og geografiske forhold. Den ikke stedkendte bliver ladet i stikken. Et eller flere kort ville have været en god hjælp.

Helle Askgard

Lars Viinholt-Nielsen: *Assensbanen 1884–1984*. Odense Universitetsforlag 1984. 162 s. ill. kr. 120 + moms.

Assensbanen, der strækker sig fra Tommerup til Assens blev 100 år i 1984, derfor bogen. For Assens betød jernbanen, at »en industriel sol i 1884–85

stod op over byen med anlæg af sukkerfabrik, svin slagteri, havn og bryggeri, og for Glamsbjerg betød den, at landsbyen voksede op til en af Fyns største stationsbyer«. Assensbanen er ikke kommet helt intakt i gennem til sit 100-årsjubelæum, persontrafikken ophørte i 1966, men vognladningsgods kører stadig morgen og aften og forhindrer således rustdannelse på skinnerne – endnu. Forfatteren udgav i 1981 en tilsvarende bog om Nyborg-Ringe-Fåborgbanen, se Fortid og Nutid XXX s. 81–82. I udstyr og layout er denne bog identisk med den første, og de medtagne emner er også i betydelig grad sammenfaldende, selv om de er organiserede på en lidt anden måde.

Da Rigsdagen skulle fastlægge linieføringen over Fyn i 1850'erne, var man ikke i tvivl om, at banen skulle begynde ved Nyborg, men endepunktet skulle være »et punkt ved Lillebælt«. Selv om Assens var inde i billedet, blev det som bekendt Middelfart, der blev endestationen og i 1865 var Nyborg-Middelfartbanen færdigbygget. Assens blev på den tid karakteriseret som en brolagt landsby. Forskellige forslag blev vedblivende indsendt om en Assensbane, og en folketingsmand udtalte: »Når vi kommer ind på dette emne om jernbaner, plejer vi at have den mest livlige forhandling af alle.« Først i 1881 blev loven om en bane mellem Tommerup og Assens vedtaget, og banen blev anlagt som et let normalsporet bane. Der var rigelige midler til rådighed ved anlæg af banen, men ved opfindsomhed lykkedes det at få bevillingen brugt. Linieføringen blev fra Tommerup over Norup, Glamsbjerg, Flemløse, Ebberup, Kærum til Assens. I de senere ransagelser om årsagerne til banens nedlæggelse, nævnes som medvirkende faktor, at linieføringen burde have været sydligere, således at Hårby var blevet direkte berørt. Derved ville befolkningsgrundlaget have været bedre.

Linieføringen og de enkelte stationers faciliteter og udstyr beskrives nøje sammen med reglerne, takster, personalet og driftsmateriel ved banens begyndelse. Dernæst gennemgås driften i to tidsperioder, 1884–1914 og 1914–1966. I disse kapitler er det ændringerne af køreplanen, der dikterer de enkelte afsnits inddeling. Denne måde at strukturere stoffet på virker noget mekanisk, og får også i nogen grad bogen til at svæve i et politisk/økonomisk tomrum. Vurderingerne af banen sættes dog i relation til andre tilsvarende baner.

Mens der ved banens indvielse var gode forbindelser i Tommerup for de rejsende, der skulle mod øst eller vest, blev disse hurtigt forværrede med køreplansændringerne, og i næsten 40 år var de dårlige forbindelser det tilbagevendende klagepunkt. Redaktør Marott var fx omkring 1915 træt af at skulle på benene kl. 4½ for at bumle til Tommerup og drive omkring der i trekvart time og ærgre sig over de grimme cementtage og ditto huse. Og en anden beklagede sig over at alt dette tids-spilde sker på en station, der kun ligger en snes minutters togekørsel fra Odense. Først i 20'erne skete

der ændringer til det bedre. Imidlertid bevirkede konkurrencen fra den bilende trafik, at transportmængderne på banen faldt, og undersøgelser af sidebanens økonomi i 30'erne, dokumenterede et stort underskud. En kommission havde i sommeren 1939 vedtaget at nedlægge banen, og betænkningen var skrevet. Var 2. verdenskrig ikke udbrudt få dage efter, ville banen formodentlig være blevet nedlagt i 1940. Krigen gav jernbanerne en renaissance, og som nævnt fortsatte persontrafikken til 1966.

I bogens sidste del orienteres om trafikken til Assens efter 1966, de faste anlæg og deres skæbne, materialet og sne og ulykker, – hvor Assensbanen har været mere plaget end de øvrige fynske baner. Der afsluttes med statistik og litteraturliste.

Samtidig med banens historie får man også Assens Sukkerfabriks transporthistorie, da denne virksomheds skæbne hele tiden har været og stadig er nøje sammenknyttet med Assensbanen. I 1984 er der to virksomheder, der leverer hovedparten af godsmængden, Sukkerfabrikken og A/S Genfiber, en papirgenbrugsfabrik, der åbnede 1982. Forfatteren mener, at banen vil kunne eksistere selv om den ene af disse kunder skulle falde fra, men ikke hvis begge gør det.

Ved udarbejdelse af bogen har det ikke været muligt at bruge primært kildemateriale i helt så høj grad som ved den første bog, og dette er nok en fordel, idet den virker mindre teknisk og dermed mere læsevenlig. De mange og gode illustrationer virker i samme retning.

Helle Asgaard

Erik Christensen: Venstrevejen i Aalborg – SF gennem 25 år. 122 s. SP Forlag. 1984. kr. 70. Bestilles på: SP Forlag, Silkeborgvej 13, 8000 Århus. (06–19 79 82).

Dette er vistnok det første værk om en SF partiforenings historie, hvorimod partiets historie er blevet behandlet i adskillige fremstillinger jvf. DK 32.266. Forfatteren er medlem af SF, lektor i historie og samfundsfag ved Institut for uddannelse og socialisering, Aalborg Universitetscenter. Han har skrevet lokale »case-studies« om arbejderbevægelsens historie, senest i Årbog for Arbejderbevægelsens historie. 1983 s. 201–235: »Arbejdernes Fællesorganisation i Aalborg i 1970'erne – et studie i partipolitisk samarbejde og konflikt i arbejderbevægelsen«.

»Venstrevejen i Aalborg – SF gennem 25 år« er en letlæst fremstilling med korte kapitler og mange fotos af de lokale ledere. Den kronologiske gennemgang af partiforeningens historie, s. 9–103, kan for udenbys læsere være lidt vanskelig at få hold på, fordi der optræder så mange personer

med stillingsbetegnelser, og der er heller ikke sparet på tidsangivelser for personsift, lokale initiativer og relationer til landspartiet.

Det ville måske være en god idé, at bladere hen til s. 104–111. Her foretager forfatteren en opsummering og en periodisering, der klart og overskueligt blotlægger forfatterens teser om udviklingsforløbet i den lokale partiforening. Meget groft sammenfattet gennemløber vælgerforeningen ifølge Erik Christensen, en udvikling, fra en placering på Aksel Larsen højrefløj (1959–1970), og igennem en brydningsperiode præget af personlige og politiske konflikter (1970–1978), til en placering på partiets venstrefløj efter 1978. På det personlige plan kan man fremdrage de tre lokale folketingsmedlemmer: Chr. Madsen (jord- og betonarbejder), Henning Phillipsen (rejsemontør og boligforeningsformand) og Jes Lunde (Økonom, ansat ved Aalborg Universitetscenter).

Medlemssammensætningen ændrer sig meget markant i løbet af de 25 år. Erik Christensen sammenligner en medlemsstatistik fra 1967 med en opgørelse fra foråret 1983: Kvindernes andel er steget fra 21% til 39%. LO-medlemmernes andel er faldet fra 56% til 24%. FTF- og AC-medlemmernes andel er steget kraftigt fra 16% til 53%: Gruppen af husmødre og pensionister er faldet fra 28% til 5%.

Forfatteren fremdrager tre faktorer, der kan ligge til grund for denne forskydning i medlems-sammensætningen: Den generelle erhvervsforskydning i Danmark, det langvarige partiopgør i 70'erne, hvor der skete en »afskralning af en del medlemmer fra den gamle arbejderklasse«, samt en væsentlig stigning af kontingentet i perioden. (s. 92). Forfatteren er stort set positiv med hensyn til den lokale partiforenings placering efter 1978. Opgøret omkring Henning Phillipsens politiske karriere i 1970'erne får dog følgende kritiske dom: »Fremkomsten af sådanne brydninger må ikke uden videre betragtes som negativt, men kan vise sig, at være meget udviklende for partiforeningen, hvis man vil være i stand til at behandle dem mere konstruktivt end tidligere ...« (s. 116).

Der er foretaget et stort arbejde fra forfatterens side med at sortere og udvælge fra det omfattende materiale af arkivalier, interviews, aviser, blade og bøger m.m. To spørgsmål presser sig på i denne forbindelse:

1. Hvor er forhandlingsprotokollen (–protokollerne) fra 1959 til 1969 blevet af? (s. 119)
2. Hvorfor har forfatteren ikke oplyst tidspunkter og steder for de 20 interviews med lokale partiledere? Og i forlængelse heraf: I hvilken form forefindes disse interviews – notater, bånd eller en kombination af bånd og notater? Er disse interviews tilgængelige for andre?

Der er selvfølgelig en række interessante spørgsmål, som forfatteren i et værk af dette omfang ikke har kunne belyse særlige dybtgående. Således behandler Erik Christensen flere gange det forhold,

at SF – også i Aalborg har en ringe medlems-tilslutning i forhold til vælgertallet. Han peger på en langsom opgangslinje i medlemstallet efter 1980, men det er da bemærkelsesværdigt, at medlemstallet i midten af 60'erne var ca. 150 (s. 16), i midten af 70'erne ca. 170 (s. 69) og i foråret 1983 146 (s. 92). Nye ledere på landsplan (Gert Petersen og Ebba Strange m.fl.), en fladere beslutningsstruktur både lokalt og på landsplan og stor åbenhed overfor »græsrodderne« har tilsyneladende ikke ændret på situationen med en svag partimæssig organisering på ca. 1–3% af vælgermassen til folketingsvalgene.

Helge Stavnsbjerg

Keld Dalsgaard Larsen: Silkeborg afdeling. 90 års jubilæum 1891–1981. Snedker- og Tømrerforbundet. 1981. 81 s. Købes hos: AOF's Faglige Skole. Vestergade 77 C, 8600 Silkeborg. (06–82 25 40).

Dette jubilæumsskrift indeholder en række korte oversigter over fem fagforeningers historie. Det er Snedkernes Fagforening afd. Silkeborg (1891–1970), Tømrernes Fagforening afd. Silkeborg (1893–1970), Snedker-Tømrer afd. Ry (1917–1970) og Snedker-Tømrer afd. Brædstrup (1918–1970). De nævnte afdelinger blev i 1970 sammen- sluttet til: Snedker-Tømrerforbundet. Silkeborg afdeling (afd.).

Endvidere indeholder skriftet en del udskrifter i uddrag af samtaler med snedkere og tømrere i Silkeborg, der supplerer beretningerne om afdelingernes historie med skildringer af læretiden, sven- detiden, arbejdsløshedsproblemer, personlige og faglige konflikter, især mellem snedkere og tømrere og levevilkår taget mere generelt.

Hvor de korte oversigter forekommer noget summariske og meget afhængige af de forskellige forhandlingsprotokoller forfatteren har kunnet få fat i, så fremstår de mange udsagn fra de gamle håndværkere meget givende og interessante. I glimt får »de gamle« fortalt utrolig meget om levevis og fagforeningsarbejde:

Således er snedker Lyneborgs beretning om Akasse arbejdet i 30'erne helt uimodståelig: »Ja, der var mange år, hvor jeg næsten aldrig fik varm mad, for de kom altid ved aftensmadstid og ville købe mærker, og det foregik i mit køkken. Min kone stod for kontrollen, det foregik en lang overgang ved, at hun hang i vinduet. Når de arbejds- løse kom henne ad gaden, så vinkede hun, og de kunne godt vende om igen så var de krydset af. Vi prøvede også med at lade kontrolbogen ligge i vaskehuset, så de selv kunne krydse af, men den trafik blev vi hurtigt nødt til at stoppe. For de kom bare og krydsede af for hinanden – hele rækken ned. I de år – og det var mange – var der et evigt

rend, for den gang skulle de jo til kontrol mandag, onsdag, fredag og lørdag«. (s. 30)

Der er også nogle meget tankevækkende syns- punkter på arbejdet på de tyske arbejdspladser under besættelsen (bl.a. Ry og Karup flyvepladser). Tømrer Peter Frank beretter: »I starten var vi alle beklemt ved det, men da der ingen vej var udenom, og det blev mere og mere almindeligt – ja, så blev indstillingen, at vi lige så godt kunne tage de penge med. Til sidst da tyskerarbejdet gav de helt store penge, så var der faktisk et rend efter det arbejde«. (s. 45)

Hæftet er lidt svært at finde rundt i. Det ville have lettet overskueligheden, hvis hæftet havde været udstyret med en indholdsfortegnelse. Det ville også have været nyttigt om forfatteren havde opgivet sine kilder og fremstillinger m.m. i en samlet oversigt bagerst i hæftet.

Helge Stavnsbjerg

Jan Bak Harder: Støvring. Fra bondelandsby til stationsby og landevejsby. Harders Forlag 1984. 100 s. Kr. 129.

Læseren følger udviklingen af Støvring, der ligger umiddelbart syd for Ålborg fra ca. 1800 til i dag. Materialet, der ligger til grund for bogen, er mangeartede, utrykte kilder fra Rigs-, Lands- og Erhvervsarkiv, utrykte materiale fra lokale arkiver, interviews, kort og billeder, dagblade og tidsskrifter, hvortil kommer almindelige fremstillinger. Men dette vægtige materiale tynger ikke bogen. Tværtimod er fremstillingen spændende, og den er meget velforsynet med kort, fotografier og annoncer.

Bogen adskiller sig nok især fra andre lokal- historier ved, at den er meget koncentreret om infrastrukturen og det fysiske miljøes udvikling. Forfatteren gør med stor omhu rede for byens udvikling ud fra kort, billeder og diagrammer af de enkelte gadeafsnit. Derved får man en levende fornemmelse af, hvordan det har været at færdes i Støvrings gader gennem tiden, hvilke butikker øjet nåede, karakteristiske udsigter, om man måtte gå i pladder, på gangbrædder, på brosten eller fliser.

Fremstillingen er kronologisk, men på en sådan måde, at nyomtalt forhold afsluttes første gang, de nævnes. Andelsmejeriet i Støvring oprettes fx i 1888 og omtales derfor i kapitlet om Stationsby- dannelsen 1880–1906. Men sammesteds gives besked om, at andelsmejeriet for nyligt har følt sig nødsaget til at fusionere med Mejeriselskabet Nordjylland, da Brugsen, der var mejeriets største kunde ved at aftage 40% af produktionen, er blevet tvunget til at aftage mælken fra Mejerisel- skabet Danmark.

Arbejdet med folketællinger, kirkebøger og interviews er indpasset i teksten på en meget diskret måde. Der var fx ingen jernbanebrøster, der blev barnefædre i Støvring i året efter jernbanens byg-

ning, – og da banen var åbnet, kom de ansatte langvejs fra. Det var ikke de lokale, der på denne måde drog nytte af den nye station.

Elforsyningens historie i Støvring afslører på en interessant måde, hvordan intersemodsætningerne i en lokalsamfund kan bryde frem. Et andelsværk var oprettet i 1908, men efterhånden var kapaciteten for lille, og det følte også generende, at man til tider måtte vække elbestyreren for at få gang i elværket om morgenen. Omkring 1930 opstod der en strid mellem høj- og lavspændingsfolk. Denne resulterede i, at byen fra 1932 til 1954 forsynedes fra to net, et højspændingsnet og et lavspændingsnet. Denne elkamp kunne ikke undgå at sætte sig spor i hverdagen.

Emma Gad har udtalt sig om andet end mad og gode manerer. I 1904 rejste hun omkring i Vendsyssel, og iagttog stationsbyerne mellem Ålborg og Skagen: »Det er umuligt, at tænke sig noget så skønhedsforladt som disse flækker, kun små firkanterede huse alle som eet er af grimme røde mursten med teglstenstag af en aldeles utidssvarende rød farve. Have foran huset findes der ikke spor af, kun lidt nedtrampet ukrudt, formodentlig for at holde på landevisstøvet«. Dette ubehag ved stationsbyernes udseende deler forfatteren ikke. Tværtimod udtaler han dyb bekymring over den skæbne, der kan ramme Støvrings ældste huse. Ingen huse er blevet anset for bevaringsværdige, og den Jernbanegade, vi så troligt har fulgt udviklingen af, har allerede i dag fået nogle slemme hug. Stationen, der afsluttede gaden, blev lukket i 1974 og nedrevet i 1981. Også andre af de gamle huse er nedrevet, og flere er blevet moderniseret på en efter forfatterens mening uskøn måde.

Efter at have læst bogen, deler man forfatterens bekymring over fremtiden for denne bebyggelsestype, der vidner om en kort periode i landets historie. Bogen er skrevet med stor kærlighed til de gamle stationsbyhuse, og man kan kun håbe, at en bog som denne får åbnet øjnene hos flest mulige til at se stationsbyens kvaliteter. Som lokalhistorie er det en god bog.

Helle Asgaard

Jens Kongsted Lampe: I tidens løb. Urmageriet i Århus og omegn. Århus 1984. 123 sider, ill.

Tiden, og det at måle den, har altid optaget mennesket på den ene eller anden måde, og opfattelsen af tiden har ændret sig meget gennem menneskehedens udvikling. Der er derfor nok at tage fat på, og forfatteren har som mål at skildre urmageriet i Århus og omegn, d.v.s. Århus og det tidligere Århus amt. Alligevel kan han ikke holde sig indenfor rammerne og fremstillingen tager da også sin begyndelse med en fremstilling af forskellige tidsregningsmåder fra oldtiden og frem, ligesom byen

Århus skildres fra oprindelsen af. Først herefter tages en lang række temaer vedrørende urmageriet i Århus og omegn op til behandling. Der er beskrivelser af områdets tårnure og solure, fremstillingen af ure skildres, urmagerlauget omtales o.s.v. Der sluttes af med en liste over urmagermestre i området, bestående af en lang række småbiografier over alle de mestre han har kunnet finde oplysninger om.

Ud fra en nøgtern betragtning vil forfatteren for meget og når for lidt. Han vil det hele, men det bliver meget overfladisk. Hvem andre end en lokalhistoriker ville påtage sig at skrive tidsregningens historie, beskrive urene i Århus og omegn, fabrikationen af ure m.m.m. på 80 sider, heri iberegnet illustrationer? Dette er imidlertid den nøgterne faghistoriske holdning. Man kan også have en anden holdning, den holdning som en ikke-faghistorisk læserkare formodentlig har. Set ud fra denne holdning, så er denne bog præget af at forfatteren gennem år har interesseret sig for og beskæftiget sig med urmageri, tidsregning o.s.v. og derigennem opsamlet en meget stor viden på området. Det er denne viden han søger at formidle videre til læserne, og det uden alle faghistorikerens falbelader, lige på og lige ud ad landevejen, med en smittende fortællerglæde. Når der så samtidig er mange interessante iagttagelser undervejs, f.eks. omkring sammenhængen mellem samfundsudviklingens behov for nøjagtig tidsmåling og urens udvikling, ja så er der alt i alt tale om en bog, som mange, ikke blot lokalhistorisk interesserede, kan få glæde af.

Jens Christensen

Familieliv på »Liljebjerget« i Ribe omkring 1600 belyst gennem breve ved Bue Kaae. Sydjysk Universitetsforlag. Esbjerg 1983.

Historikeren Bue Kaae har i en fin lille bog samlet otte breve fra den Anders Sørensen Vedelske familie og forsynet dem med indledning og kommentarer. Nogle af brevene har tidligere kun været publiceret i uddrag, men her er de alle in extenso og udgivelsen er foretaget på grundlag af originalmanuskripterne. Desuden har filologiske problemer været forelagt de kyndigste folk.

Brevene stammer fra perioden 1604–1616 og er led i en korrespondance mellem Anders Sørensen Vedel – i den periode kannik i Ribe og ikke længere kongelig historiograf af gavn – hans kone Mette og deres ældste søn, Søren. Brevene belyser indirekte ægteparret Vedels forhold, direkte forholdet mellem forældrene og børnene, især Søren. Han skriver hjem fra studietiden i Heidelberg, fortrinsvis på latin til sin far, og får svar fra denne på latin, fra Mette på dansk. Senere bliver Søren rektor for den kongelige skole i Sorø og kan her tage sig af sine yngre brøders skolegang. Mettes kærlige og be-

kymrede breve til ham viser klart hendes problemer med den skrantende og sikkert ret egenrådige husbond. »Din fader gioris nu med tiden wankelig oc skrøbelig oc haffuer ligget i otte dage wed sengen aff rosen i hans too«. Hans humør ses af sætningen »— hand suarer icke mig altid så lige det wedst du well —«. Søren, den ældste, forventedes at blive Mettes hjælp og trøst, eller som det hedder hendes »alderdoms kiep«.

Facsimilegengivelser og billeder gør den lille publikation indbydende. Titlen *Familieliv etc.* lover lidt mere end den holder, men der er under alle omstændigheder noget at hente.

Nanna Damsholt

Anders Pontoppidan Thyssen: Herrnhuter-samfundet i Christiansfeld I-II. Udg. Historisk Samfund for Sønderjylland. Åbenrå 1984.

Med støtte fra Statens humanistiske Forskningsråd er Brødremenigheden og det gamle herrnhutiske samfund i Christiansfeld blevet til et omfattende tværfagligt projekt. Vi har at gøre med et tobindsværk, opbygget af 12 interessante artikler, leveret af en halv snes forfattere og forskere, der søger at nå kompasset rundt i emner vedrørende det materielle og åndelige liv hos Brødremenigheden. Værkets redaktør er Anders Pontoppidan Thyssen, der selv i sin tid har ordnet det store arkiv i Christiansfeld tillige med menighedens bogsamling.

Dette er historien om byen, der blev opbygget på helt bar bund fra 1773. Brødremenigheden var en del af en næsten verdensomspændende bevægelse med udspring i Tyskland. Den første og vigtigste menighed hed Herrnhut; den blev grundlagt omkring 1722 i Sachsen, og Christiansfeld var en aflægger af den.

Kernen i Brødremenigheden, herrnhutismen, var en udadvendt mission fortrinsvis rettet mod de mest umulige hedninge videnom på kloden, — stammer og folk, som ingen andre kristne missioner ville påtage sig at omvende. I det fremmede blev der stiftet og bygget missionsstationer, som skulle hvile økonomisk i sig selv. Gladeligt drog de enkelte brødre og søstre ud i det uviste til opgaver, der allerede på forhånd måtte forekomme nærmest uløselige — for ikke at tale om faremomentet. De havde sjældent sprogkunderskab, udstyr eller forhåndsviden beregnet for missions-ekspeditionerne, og mange Herrnhuter satte også livet til i det fremmede.

Den danske udgave af Brødremenigheden i Christiansfeld blev skabt som et resultat af den herrnhutiske diaspora; herrnhutiske ægtepar rejste omkring i de europæiske og nordiske lande som lydende eksempler til efterfølgelse for gudsyndkelse — for andre kristne mennesker. Diaspora-folkene virkede allerede i Danmark og Hertugdømmerne fra 1730'erne.

Efter en reorganisation blev det officielle navn for Herrnhutersamfundet Brødreunitetet, en betegnelse, der endnu gælder på trods af, at ordet Brødremenighed har været noget nær uafrystelig.

Mange tilbud fra regeringer rundt om indløb til de arbejdsomme og stramt organiserede Unitetsbrødre, for at de skulle anlægge såkaldte etableringer, og i 1771 indbød danske Christian VII til etablering af et anlæg. Allerede i december måned samme år købte Unitetet jord op ved Tyrstrupgård i Sønderjylland, og som en skyldighed mod kongen fik kolonien navnet Christiansfeld.

Opbygningen gik hurtigt, så hele det klassiske Christiansfeld var faktisk færdiggjort omkring 1800. Byplan og stilart blev hentet fra de tyske brødrebyer: altid to snorlige parallelle gader forbundet ved en kvadratisk plads, hvorom de vigtigste bygninger samlede sig. Menighedens medlemstal toppede omkring 1812 med 652 individer (her til endnu nogle uden egentligt medlemskab). Erhvervene udviklede sig kraftigt, for der var vældig håndværksmæssig dygtighed blandt Herrnhuterne. Koloniens varesortiment og den høje kvalitet på produkterne var lige ved at slå Haderslev bag af dansen i konkurrencen. Et fantastisk eksempel må Christiansfelds indbyggere have været; de overgik de fleste statslige eller statsstøttede foretagender under merkantilismen.

Den broderlige fællesskabsånd rakte til alle livets områder. Broderlige råd nedsattes, eller broder-konferencer skabtes, til at løse en række anliggender. Man havde desuden en række lægmandsembeder lige fra hvervet som sjælesørger til funktionen som gadeopsynsmand, og dog kunne Christiansfeld ingenlunde betragtes som et demokratisk foretagende. Enhver var nemlig underkastet Frelserens særlige regimente, som stedfortrædende førtes af de ældres råd; dette sidste havde en sammensætning, der var bestemt af selve Unitetsdirektionen. Det gudelige menighedsliv adskilte sig ganske betragteligt fra den danske kirkes. Gudstjenesten var her en såkaldt forsamling, kirken var her den såkaldte sal. Møderne blev præget af en festlig overdådighed af sang og musik for alle, men alligevel formåede man at vedligeholde en præcis og ret stram liturgi.

Køns-politikken i dette samfund var uhyre særpræget. Mand og kone levede adskilt til daglig, og de moralske krav var højere end i noget kloster. Åbenbart var den enkelte i almindelige menneskelige omgangssituationer under stadig overvågning — man overvågede hinanden, men formåede samtidig at holde stor indbyrdes fortrolighed.

I løbet af 1800-tallets første årtier gik de stramme former gradvis over i andre: Fællesspisning blev opgivet, lodkastning om, hvem der burde gifte sig med hvem (efter tilfældet = Frelserens anvisning), blev afskaffet, og et »normalt« familieliv blev udviklet.

Efter krigen og indtil 1920 var Christiansfeld preussisk. Vilhelm I af Preussen bekræftede straks

Anmeldelser

koloniens koncession, givet af den danske konge, men efterlevede den dog ikke i det lange løb. Da den preussiske kommunalordning for Hertugdømmerne blev udstedt i 1869, skulle den nemlig også gælde for Christiansfeld. Hermed var kolonien blot at ligne med en almindelig preussisk flække med borgmester og kommunalbestyrelse; det endte dog med, at forstanderen for Christiansfeld også overtog posten som byens borgmester.

Siden 1945 blev menigheden stadig mere dansk, og selv er den efterhånden en meget lille minoritet i et stadig mere danskpræget Christiansfeld, som fra 1970 blev centrum for en storkommune.

Det samlede værk har lidt svært ved at blive enig med sig selv om, hvor det egentlig vil standse.

Der gøres rede for den politiske historie indtil 1970 og for visse historiske liturgiske udviklinger helt indtil idag, men i andre afsnit ebber fremstillingen ud i meget tynde tråde allerede med slutningen af forrige århundrede. Måske var det meningen, at man vill gå frem til 1920, men i så fald er det blevet markeret noget for løst.

Lotte Dombernowsky